Heemtijdinghen

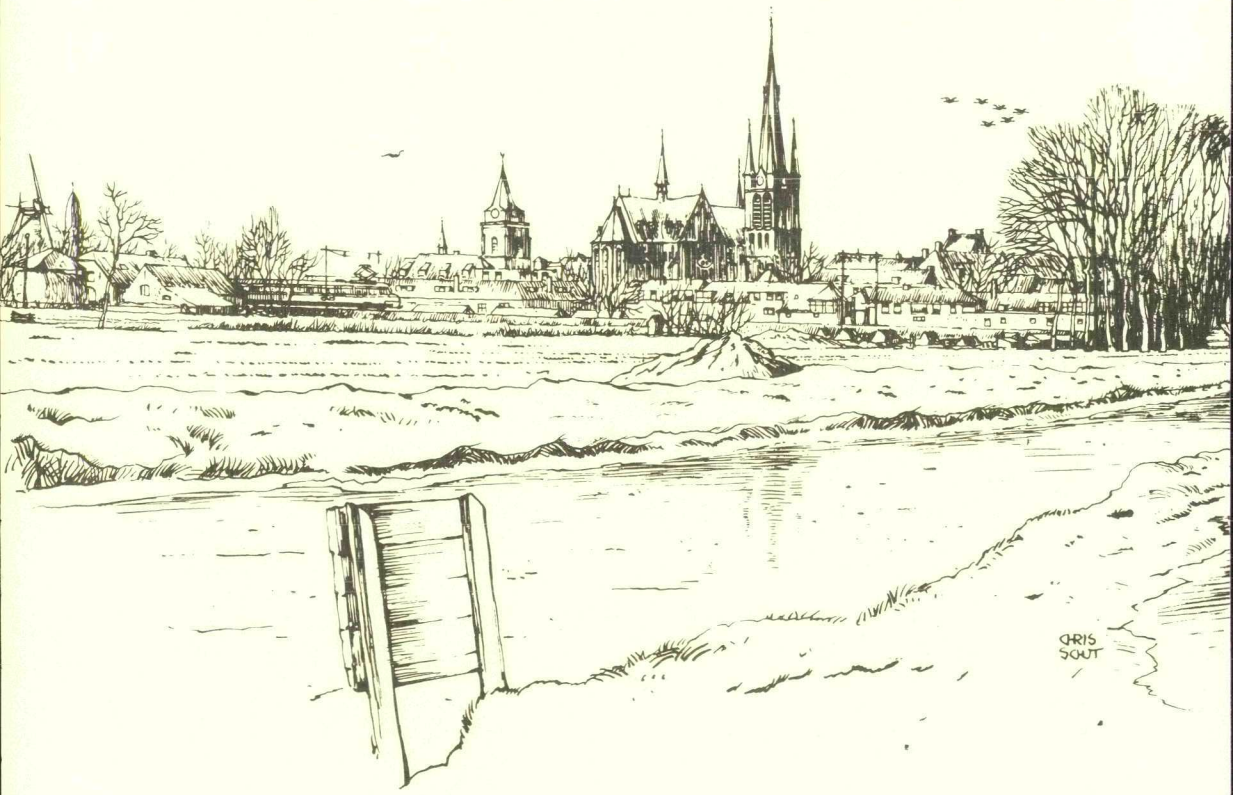

Heemtijdinghen

Orgaan van de STICHTS-HOLLANDSE HISTORISCHE VERENIGING

Redactie: L.Cl.M. Peters, 's-Gravensloot 117, 3444 BJ Woerden, tel. 03480-13891.
G.J.A. Beerthuizen-van Kooten, Montfoort, Drs. R.J.F. van Drie, Woerden.

Verschijnt 4 keer per jaar.

Verenigingsbestuur:

L.Cl.M. Peters	's-Gravensloot 117, 3444 BJ Woerden	voorzitter
F.A.L. de Goederen	Linschoten	vice-voorzitter
Drs. R.J.F. van Drie	Jozef Israëlslaan 14[II], Woerden, tel. 03480-10068	secretaris
A.J. Straver	Leidsestraatweg 120, 3443 BZ Woerden	penningmeester
Mevr. G.J.A. Beerthuizen-van Kooten	Montfoort	lid
Ir. W.J. Raven	Linschoten	lid
A.H. van Rooijen	Harmelen	lid
J. Schut	Driebruggen	lid
J.G.M. Veenboer	Woerden	lid

Gironummer penningmeester 33 07 97
Bankrelatie: Rabo-bank Woerden, rek.no. 15.83.22.967.

Voor het aanmelden van nieuwe leden en adreswijzigingen wende men zich tot mevr. G.J.A. Beerthuizen-van Kooten, Lange Kerkstraat 4, 3417 HJ Montfoort, tel. 03484-3850.
Voor bestellingen van boekwerken en losse nummers van Heemtijdinghen wende men zich tot de heer J.G.M. Veenboer, Singel 103, 3442 AP Woerden, tel. 03480-14198.
Kosten abonnement Heemtijdinghen/lidmaatschap f 20,— per jaar.

Gehele of gedeeltelijke overname van artikelen zonder toestemming van de redactie is niet toegestaan.

20e jaargang no. 1 maart 1984

De zuideringangskapel met syter van de Petruskerk te Woerden

door L.H. Boot

Inleiding

In november 1983 werd de Nederlandse Hervormde Petruskerk na een grondige restauratie weer in gebruik genomen. Tijdens deze restauratie werd ook de zuideringangskapel onder handen genomen. In dit artikel zal eerst een beschrijving gegeven worden van de kapel.
Daarna zullen we trachten haar bouwgeschiedenis te reconstrueren aan de hand van archiefmateriaal en het gebouw zelf. De ontpleistering van de kapel maakte immers een bestudering van de gebruikte bouwmaterialen mogelijk.

Situering en omschrijving

De zuideringangskapel bestaat uit een beneden- en een bovenruimte. Zij is opgetrokken uit baksteen. De stenen zijn in kruisverband gemetseld [1]). De west- en zuidgevel hebben een fundering van tufsteen. De oostgevel heeft een bakstenen fundering, vermoedelijk ten gevolge van een tweetal deurwijzigingen waarbij het plint en een deel van de fundering vernieuwd zijn. We kunnen bij de bouwgeschiedenis van de kapel in grote lijnen twee fasen onderscheiden. Dit concluderen we uit gegevens die tijdens de restauratie verzameld werden.
Op de eerste plaats bleek bij het ontgraven van de fundering van de westgevel van de kapel, dat een bouwnaad aanwezig is tussen deze aanbouw en de kerk. Hieruit kunnen we opmaken, dat het gebouw in een later stadium tegen de kerk geplaatst is. De kapel is in een tweede fase van de nu nog aanwezige verdieping voorzien. Dit blijkt onder andere uit een verschil in de kleur en het formaat van de baksteen die respectievelijk voor de bouw van het beneden- en bovendeel gebruikt is [2]). Ook wijkt de hoekoplossing, de „eindsteen" van een laag, af. Van de „verdieping" eindigen de koppenlagen met een strek, een steen van de volle lengte, terwijl de strekkenlagen eindigen met een steen die driekwart van de normale lengte heeft, een „drieklezoor-kop". Van de „begane grond" bestaat de hoekoplossing bij de koppenlagen uit een „klezoor". Een dergelijke metselsteen meet één vierde van de gebruikelijke lengte.

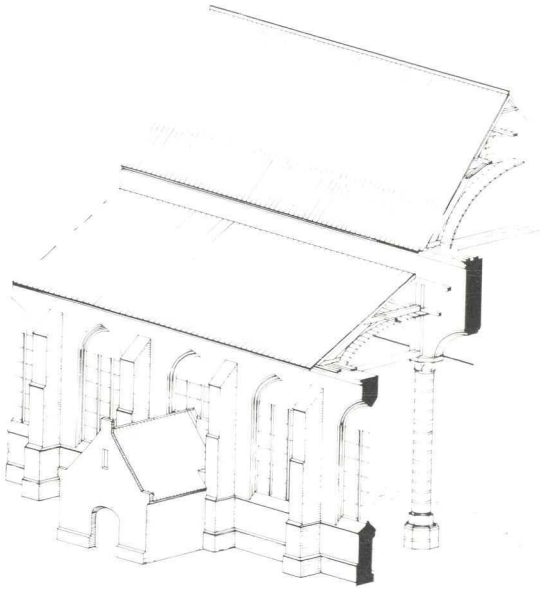

Reconstructie zuideringangskapel, midden 15e eeuw.
Tekening: L.H. Boot.

De eerste bouwfase, midden 15e eeuw

In het midden van de 15e eeuw werd tegen de zuidgevel van de Petruskerk een ingangsportaal gebouwd (Zie tekening 1). Deze bestond uit een begane grond afgedekt door een zadeldak. In verband met de bouw hiervan moest men de afzaat, de onderdorpel, van het ter plaatse aanwezige venster verhogen. Dit was noodzakelijk omdat een waterdichte aansluiting van het dak van de aanbouw tegen het kerkraam niet of nauwelijks mogelijk was.

Van dit verkorte raam, dat nu nog als blind venster in de Petruskerk zichtbaar is, resten zoals bij de restauratie bleek nog de oorspronkelijke bakstenen kantmontants. Deze verticale zijden zijn nog voorzien van de oorspronkelijke glassponning. Ook waren nog de gaten van de raambruggen terug te vinden in de tufstenen kantblokjes. Verder tekende zich tegen de buitenmuur van de kerk in de vorm van een dakmoet de lijn van het dak van deze eerste fase af.

De aanbouw was van de buitenkant af toegankelijk door een brede opening in de zuidgevel, die afgedekt werd door een korfboog van baksteen afgewisseld met tufstenen blokjes [3]). Deze toegang was open. Hij werd dus niet afgesloten door deuren. Dit concluderen we uit het feit dat zowel een steensponning als natuurstenen blokjes, waar de duimen voor de deurhengsels aan bevestigd hadden moeten worden, ontbreken. De achterliggende doorgang in de kerkgevel kon wel afgesloten worden. Van deze ingangspartij was de binnenzijde van de bakstenen stijlen, de dagkant, geprofileerd. Hij werd afgedekt door een segmentboog [4]).

Inwendig werd de ingangskapel voorzien van een stergewelf met fijn geprofileerde ribben. Deze ribben eindigen op geprofileerde zandstenen consoles die weer uitlopen in een geprofileerde bakstenen hoekstaaf.

De tweede bouwfase, derde kwart 15e eeuw

In het derde kwart van de 15e eeuw werd het ingangsportaal voorzien van een verdieping. Deze verhoging werd, zoals we reeds gezien hebben, uitgevoerd in baksteen waarvan het formaat een geringe afwijking vertoonde met dat van de steen uit de eerste bouwfase. In de verdieping werden drie vensters aangebracht, met aan de buitenzijde een luik in de steensponning en aan de binnenzijde een draairaam. Om „ongewenst bezoek" in deze ruimte te voorkomen, voorzag men de vensteropeningen van diefijzers, een aantal ijzeren staven [5]).

Van de topgevel werden de schuine zijden beëindigd met vlechtingen. Bij een dergelijke muurafdekking worden onder een bepaalde hoek stenen in de horizontale lagen ingewerkt, waardoor de typische „getande" structuur in het metselwerk ontstaat. De beide schouders van de topgevel, de horizontale uiteinden ter hoogte van de dakgoot, werden in dit geval afgedekt met een daklei en niet met een natuurstenen schouderstuk zoals gebruikelijk is.

Van het metselwerk van deze verdieping zijn hier nog twee zaken het vermelden waard. In de eerste plaats valt in de oostgevel, direct onder de gootlijst en links van het venster, een merkwaardige bakstenen versiering op. Deze bestaat uit een achttal steenlagen waarvan zowel de koppen als de strekken behakt zijn tot zogenaamde „diamantkoppen". Het geheel meet ongeveer 50 x 50 centimeter en is gevat in een uit dunne baksteen samengesteld vierkant. Op de tweede plaats werd tijdens de restauratie in het bovenste gedeelte van de topgevel het restant van een bakstenen driepasje teruggevonden. Dit is een figuur van drie elkaar snijdende cirkelbogen, beschreven vanuit de hoekpunten van een gelijkzijdige driehoek.

De verdieping werd afgedekt met een eikehouten kap. Deze is nu nog aanwezig. Hij overleefde dus de brand die in 1672 een deel van de kerk verwoestte. De kap bestaat uit twaalf paar sporen die in de lengterichting gekoppeld zijn door twee flieringen [6]). Uit het feit dat de binnenzijde van de kap in een gebogen lijn uitgevoerd is, kunnen we concluderen dat het de bedoeling geweest is om een houten tongewelf aan te brengen. Het gewelfhout is echter nooit aangebracht, want in de schenkels, de gebogen houten balken, zijn geen spijkergaten terug te vinden. Wel is, ondanks het feit dat het gewelfbeschot ontbrak, een geprofileerde nokrib aangebracht. De ruimte kreeg een andere afsluiting dan het aanvankelijk geplande tongewelf. Hoogstwaarschijnlijk heeft deze bestaan uit twee moerbalken met daarover tien kinderbalkjes, aangebracht ter hoogte van de voet van de kap. Bij de inwendige verbouwing van de verdieping in 1542-1543 werden deze balken als „sloophout" verkocht [7]).

Het kerkraam, dat in de eerste bouwfase van de aanbouw al gedeeltelijk dichtgezet was, werd nu geheel voorzien van een bakstenen vulling. Hierin werd een ruimte uitgespaard voor een doorgang naar de verdieping vanuit de kerk. Ook werd hiervoor een deel van de afzaat doorgebroken. Het was noodzakelijk om via deze „omweg" een doorgang naar de verdieping te realiseren. Het was niet mogelijk om een opgang via de begane grond van de aanbouw te maken, vanwege het daar aanwezige stenen stergewelf.

Het gebruik van de verdieping als „syter"

In 1920 en 1921 werd in twee periodieken van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond een discussie gevoerd over het gebruik van het begrip „syter" [8]). In deze discussie werd ook materiaal aangedragen

door de Woerdense „geschiedvorser" frater Rich. van Scheijndel O.F.M., dat hij verzameld had uit de rekeningen van de stad Woerden. Dit begrip „syter" werd gebruikt als aanduiding voor een kerkelijke schat- en archiefkamer.
In Nederland is het gebruik van deze term van enkele plaatsen bekend [9]). Zo komt het voor in de kerkmeestersrekeningen van de Nicolaikerk te Utrecht. Ook de Domkerk in deze plaats bezit een „syter". Dit is hier de in steen overwelfde ruimte boven het zuid-oostportaal. Deze syter is toegankelijk vanuit de kooromgang, via een stenen wenteltrap. Ook de Oude Kerk te Amsterdam heeft een brandvrije archiefruimte, de IJzeren Kapel, zo genoemd naar de ijzeren deur die de ruimte afsluit. Hierin werd lange tijd het oudste archief van de stad Amsterdam bewaard [10]). Of voor deze bewaarplaats ook de term „syter" gebruikt werd is niet bekend. Waarschijnlijk is het gebruik om waardevolle documenten onder te brengen in een zo brandveilig mogelijke ruimte boven een aanbouw van een kerk meer verbreid geweest dan het gebruik van de term „syter" hiervoor [11]).
Zoals we reeds zagen ontdekte Van Scheijndel dat het woord syter ook in de stadsrekeningen van Woerden voorkwam, en wel als aanduiding voor de verdieping van de aanbouw van de Petruskerk, die in ons artikel centraal staat. In de stadsrekening van 1542-1543 lezen we, dat „dye syter heeft gecost an een of ander vier en tachtich gulden". Uit andere posten in dezelfde rekening kunnen we constateren, dat bij deze werkzaamheden onder andere een balklaag verwijderd werd. Ook werd een hoeveelheid steen verwerkt [12]).
De conclusie die we hieruit kunnen trekken is, dat men in dat jaar in de bovenruimte van de ingangskapel de nu nog aanwezige stenen overwelving aangebracht heeft. De meest voor de hand liggende oplossing, een simpel kruisgewelf, was in dit geval niet mogelijk. Op de eerste plaats had men hiervoor te weinig hoogte beschikbaar. Bovendien zou door zo'n gewelf de druk op de twee buitenhoeken van het gebouw, die niet voorzien waren van overhoekse steunberen, te groot worden. Daarom koos men voor de volgende merkwaardige oplossing. Men bracht tussen twee in de lengterichting van de kerk geslagen ellipsbogen drie smalle tongewelfjes aan.
Tijdens de restauratie was duidelijk waar te nemen, dat deze ellipsbogen later tussen de muren aangebracht zijn. Het pleisterwerk van de binnengevel liep door achter de rollaag van de ellipsboog. Alleen de onderste vijf lagen van deze rol waren ingehakt in de gevel. Deze bogen oefenden een zijdelingse druk uit op de beide zijgevels. Daarom heeft men gelijktijdig met het maken van de overwelving ook een doorlopend trekanker over de ellipsbogen aangebracht, die men aan de buitenzijde van de gevels verbond met ankers (Zie tekening 2).

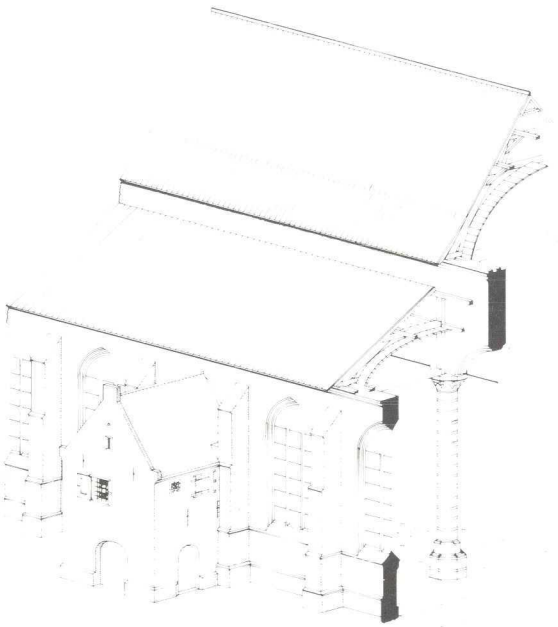

Reconstructie zuideringangskapel met verhoging, midden 16e eeuw.
Tekening: L.H. Boot.

Dat ook deze Woerdense syter een brandveilige opberging van waardevolle documenten tot doel had, kunnen we opmaken uit een post in de rekening van 1542-1543 van het Groot-Waterschap van Woerden. Hierin wordt gesproken van „die syter daer alle die hantvesten ende brieven van 't gemeenlandt, van de stede van Woirden, van de kerck ende van 't gasthuys in leggen om bescermpt te wesen ende bewaert voerden brant" [13]).
Uit deze post kunnen we verder concluderen, dat vier instanties hun belangrijke documenten in deze bewaarplaats onderbrachten. Zij leverden dan ook alle vier een bijdrage aan de werkzaamheden aan de syter die een verhoogde brandveiligheid tot doel hadden [14]). Hiertoe werden, zoals uit de genoemde rekening van het Groot-Waterschap blijkt, ook nog de toegangsdeur en de luiken van de syter met koper beslagen.
De aanleiding tot de verbetering van de brandveiligheid van de verdieping wordt ons duidelijk wanneer we de Woerdense stadsrekening van 1542-1543 doornemen. Hierin lezen we bijvoorbeeld, dat „hier te wynter die quade tijdinck quam, dat die Gelders mytte macht vast an Woirden waeren ende veel Stichters ende onse landtpoorters quamen myt haer paerden binnen Woirden ende al 't hele lant was beroert tot boven Leyden toe". Het gerucht dat Gelderse troepen Woerden dicht genaderd waren bleek echter niet juist te zijn. Daarom stuurde het stadsbestuur een bode langs de Rijn, tot aan Leiden, om „die tijdinc te seggen". Dit gerucht miste echter niet elke grond. De politieke en vooral de militaire situatie was in 1542-1543 zeer hachelijk in de Nederlanden. In 1538 had Karel V met lede ogen aangezien hoe Gelre in het bezit van Willem van Gulik en Kleef kwam. De Bourgondisch-Habsburgse vorsten trachtten al sinds het midden van de 15e eeuw Gelre onder hun heerschappij te brengen. Dit was een onderdeel van hun politiek die gericht was op een territoriale afronding van hun bezit in de Nederlanden. Karel V zette deze politiek van zijn voorouders voort. Het „probleem Gelre" werd verder in de Europese politiek getrokken toen Willem van Kleef zich in 1541 nauw verbond met de Franse koning, de „aartsvijand" van de Habsburgers. Deze zette in ditzelfde jaar, verbonden met onder andere de Deense koning en Willem van Kleef een oorlog tegen keizer Karel V in. Dit verbond behaalde in 1542 verschillende militaire successen. Zo drong de beruchte veldheer Maarten van Rossum in dienst van de Franse koning diep Brabant in. Hij bedreigde hier zelfs de plaatsen Antwerpen en Leuven. Een jaar later dreigde hij vanuit Gelre het Nedersticht binnen te vallen [15]).

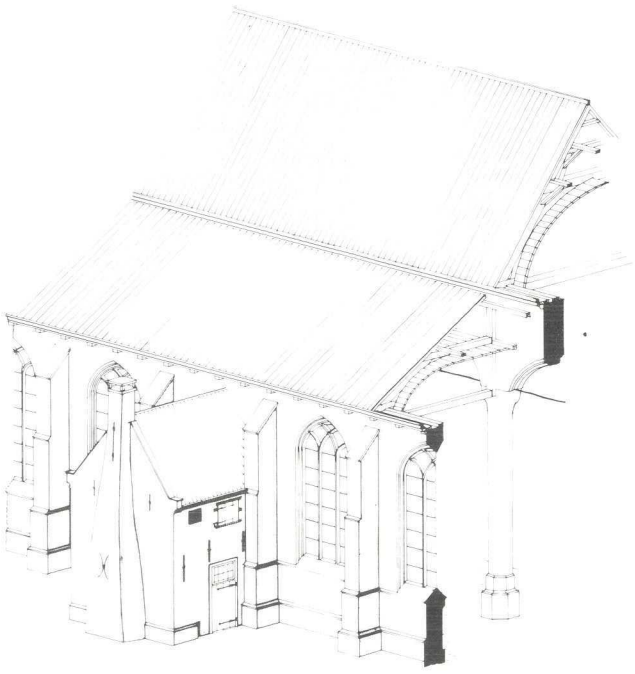

Reconstructie zuideringangskapel, in gebruik als „stovenhok", met verhoging, laatste kwart 19e eeuw. Tekening: L.H. Boot.

In Woerden was men op de hoogte van deze penibele situatie, waarvan de kennis van de werkelijkheid al dan niet vertroebeld werd door een geruchtenstroom. Het bestuur van de stad nam dan ook, zoals uit de stadsrekening blijkt, zijn maatregelen. De vestingwerken werden „opgelapt", waarbij grote hoeveelheden bouwmateriaal werden verwerkt. Verder werden oude haakbussen schoongemaakt en nieuwe aangeschaft. Ook werd kruit aangemaakt. Toen in juli 1543 het gerucht ging dat Amersfoort door Gelderse troepen ingenomen was, zond het stadsbestuur een bode naar Utrecht „om sekere tijdinck te halen of Amersfoert ingenomen was of niet".
Dit gerucht bleek inderdaad juist te zijn. De stad nam daarop verdere maatregelen. Toen het een vertegenwoordiger van het stadsbestuur, die hiertoe naar de prins van Oranje gestuurd was, niet gelukt was om „assistentie te hebben van knechten", nam de stad zelf ongeveer honderd huursoldaten in dienst [16]).
In het geheel van deze defensieve activiteiten dienen we ook de werkzaamheden aan de syter te bezien. Door vijandelijk geschut en in het ergste geval, bij een verovering van de stad, door brandstichting, zou een deel van de stad in vlammen op kunnen gaan. De documenten waarmee de vier instellingen, stad, grootwaterschap, gasthuis en kerk hun rechten konden bewijzen, dienden daarom zo goed mogelijk tegen brand beschermd te worden.
Het is niet bekend of de verdieping van de zuideringangskapel van de Petruskerk ook vóór 1542-1543 in gebruik geweest is als „archiefbewaarplaats". Dit is echter niet onwaarschijnlijk. Ook weten we niet hoelang deze ruimte als zodanig dienst gedaan heeft voordat hierin in 1940 het archief van de Hervormde Gemeente ondergebracht werd [17]). Zeker is het wel, dat het archief van de kerkeraad van deze gemeente gedurende de 19e eeuw, tot 1832, bewaard werd in de pastorie. In dat jaar werd het overgebracht naar de consistorie van de Petruskerk. In 1846 werd het gedeponeerd in een houten kast in het koor van de kerk, welke voor dit doel aangeschaft was [18]).

Wijzigingen aan de zuideringangskapel van de 18e tot de 20e eeuw

De belangrijkste wijziging vond plaats in de 18e eeuw. Over de gehele hoogte van de zuidgevel werd een uitgebouwde schoorsteen aangebracht. Deze wijziging werd waarschijnlijk in de jaren 1760-1761 gerealiseerd. Dit kunnen we opmaken uit de kerkrekening over die jaren. Hierin wordt gesproken van de bouw van een stookplaats in de kerk [19]). De stookplaats in de benedenruimte van de ingangskapel werd gebruikt om de brandstof te stoken die in de stoven gedaan werd. Deze dienden in het winterseizoen als verwarming voor de kerkgangers. In de ruimte waar zich de stookplaats bevond werden ook de stoven opgeslagen. Zij stond gedurende de 18e en 19e eeuw dan ook bekend onder de naam „stovenhok". In 1924 ging de kerk op warmwater-voetverwarming over. Hierdoor werden de stoven overbodig. Het „stovenhok" werd in de 19e eeuw voorzien van een schuifraam met een 18e-eeuwse roedenverdeling. De halfronde deur in de oostgevel werd vervangen door een houten deur met bovenlicht (Zie tekening 3).

Zuideringangskapel vóór de restauratie, gezien vanuit het zuid-oosten.
Foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

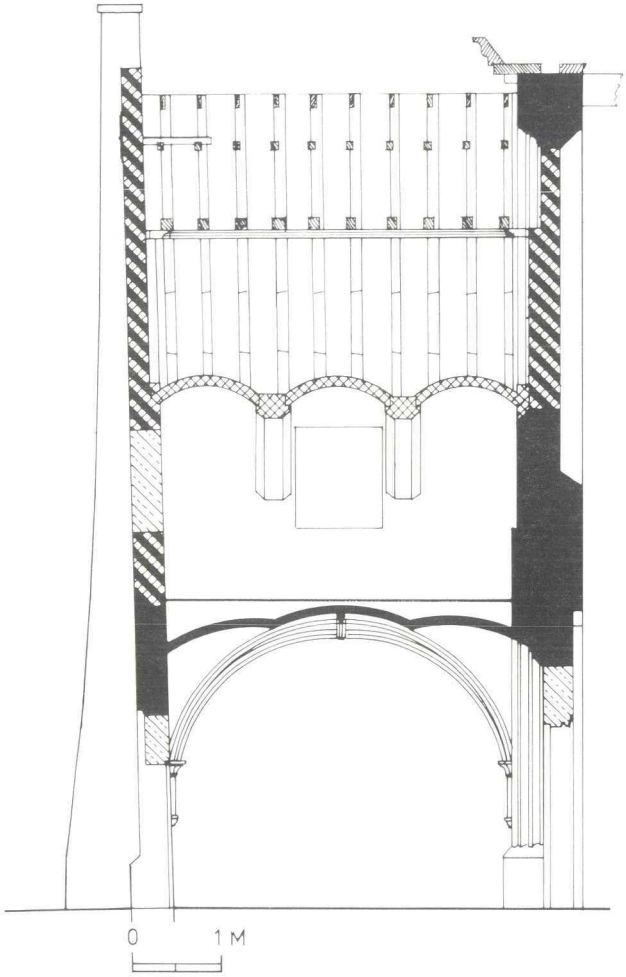

Doorsnede van de zuideringangskapel. Zowel de verhoging, als de overwelving van de syter, zijn gearceerd. Tekening: L.H. Boot.

De laatste wijziging aan het gebouw vond plaats in 1939. In dat jaar werd door de kerkvoogdij besloten om haar archief en dat van de kerkeraad te laten ordenen. Deze zouden dan opgeborgen worden in de ruimte boven het voormalige stovenhok. Die ruimte moest hiervoor wel aangepast worden [20]). Op de eerste plaats werd een nieuwe vloer in de vorm van een gewapend-betonplaat aangebracht. Hierbij werden trekankers ingestort. Tegen de binnenmuur van de bovenruimte werd een halfsteens bemetseling opgetrokken. Het raam in de westgevel werd hierbij dichtgezet. Daardoor bleef nog slechts één raam over, in de oostgevel. Tot het inrichten van de bovenruimte als archiefbewaarplaats behoorde ook het vervangen van de houten toegangsdeur door een stalen deur en van het raam door een stalen luik [21]). Een neveneffect van deze verbouwing was een verbetering van de constructie van het gebouw.
Na de voltooiing van de werkzaamheden werden in 1940 de inmiddels geordende archieven in de bovenruimte ondergebracht. Deze kreeg daarmee weer haar oude bestemming van „syter" terug. De archieven van de Hervormde Gemeente bleven hierin opgeborgen tot kort voor de restauratie. Toen werden ze ondergebracht in de archiefbewaarplaats van het gemeente-archief van Woerden.

Zuideringangskapel na de restauratie, gezien vanuit het zuid-westen.
Foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

Zuideringangskapel na de restauratie, gezien vanuit het zuid-oosten.
Foto: Rijksdienst voor de monumentenzorg, Zeist.

Noten:

1. Bij kruisverband worden, bij een afwisseling van strekken- en koppenlagen, de stenen zó gemetseld, dat als een strek, een steen van de volle lengte, en de daarboven- en onderliggende steen verwijderd worden, een kruisvormige opening ontstaat. Middenboven en -onder het kruis zien we dan de voeg van de respectievelijke strekse lagen.
2. Het steenformaat van het benedendeel is 20 x 10,5 x 4,8/5 centimeter. Tien lagen hebben hier een dikte van 57,5/58 centimeter. Het formaat van het bovendeel is 21/22 x 10,5 x 5 centimeter. De dikte van 10 lagen bedraagt hier 60/60,5 centimeter.
3. Een korfboog is een boog die samengesteld is uit een aantal ineenvloeiende cirkelbogen, samen nagenoeg een ellips vormend.
4. Een segmentboog is een boog in de vorm van een cirkelsegment.
5. Tijdens de restauratie werden van deze ramen, die zelf niet meer aanwezig waren, op een aantal plaatsen nog de oorspronkelijke natuurstenen blokjes en duimen aangetroffen.
6. Van de sporen dragen er twee een krasmerk, respectievelijk „VIIII" en „X". Alle standzoontjes ontbreken nu. Deze zijn waarschijnlijk verwijderd bij het aanbrengen van de betonvloer in 1939.
7. Gemeentearchief Woerden (GAW) Stadsrekening 1542-1543 folio 2 verso. Hier wordt gesproken van de verkoop van twee „ballicken" en tien „ribben" die bij de verbouwing uit de syter gekomen zijn, zoals de verdieping van de aanbouw toen genoemd werd.
8. E.J. Haslinghuis, „De syter en het piroetscruus der St. Nicolaaskerk te Utrecht" in: *Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond* (KNOB) 13 (1920) p.200-201; E.J. Haslinghuis „Nog eens de syter" in : *Bulletin KNOB* 14 (1921) p.50; S. Muller en E.J. Haslinghuis „Nogmaals de syter" in: *Oudheidkundig Jaarboek* (1921) p.156-159.
9. Zo bezit de Nicolaaskerk te IJsselstein ook een zuideringangskapel met bovenruimte. Aan de gevel van deze kapel is duidelijk te zien, dat hier een verhoging heeft plaatsgehad. De lagere daklijn is nog af te lezen in de gevel. Men heeft deze bovenruimte toegankelijk gemaakt door middel van een zeer fraaie stenen wenteltrap.
10. Behalve in Nederland is het begrip ook bekend in Duitsland, zo uit de rekeningen van de Dom te Maagdeburg. In Duitsland werd het woord op verschillende manieren geschreven: „Cyther", „Sytter", „Synter" en „Zitter". De etymologie van het woord is onbekend. Haslinghuis, „De syter", p. 200-201.
11. W.J. Formsma, *Gids voor de Nederlandse archieven* (Bussum 1967) p. 16.
12. GAW Stadsrekening 1542-1543 folio 15 recto. De stad heeft een grote hoeveelheid stenen laten vervaardigen, hiervoor zijn er 7000 gebruikt voor werkzaamheden aan de „zyter" en voor reparaties aan de vestingwerken. Ibidem folio 2 verso. Hier blijkt, dat de stad 2 balken en 10 ribben verkocht heeft die uit de „syter" gekomen zijn.
13. Archief Groot-Waterschap van Woerden Rekening 1542-1543.
14. GAW Stadsrekening 1542-1543 folio 14 verso. „Dye syter heeft gecost an een of ander vier en tachtich gulden ende hebben betaelt die stede, 't gemeenlant, die kerck ende 't gasthuys ende beloept die stede voer hoer porcie ende vierdendeel XXI gulden".
15. *Algemene geschiedenis der Nederlanden V* (Haarlem 1980) p. 503-504.
16. GAW Stadsrekening 1542-1543 folio 8 verso en 14 verso.
17. De syter wordt nog wel vermeld in de Stadsrekening 1545-1546 folio 11 verso. Hierin is sprake van „een act" die „opte syter" gevonden is en waarmee bepaalde rechten van de stad bewezen konden worden in een geschil met de Rekenkamer van Holland.
18. J.W. Verburgt, *Archieven van den kerkeraad en van de diaconie der Nederduitsche Hervormde Gemeente te Woerden* (z.pl. 1940) p. 4-5.
19. GAW Kerkrekening 1760-1761. „Betaalt aan Arie Bosch op reekening van het aangenomen werk van het maken van de consistorie en een stookplaats in de kerk".
20. Archief van de Hervormde Gemeente te Woerden, Archief van de Kerkvoogdij inv.nr. 72d. Notulen 19-8-1938, 9-11-1938, 26-1-1939 en 8-3-1939.
21. Tijdens de restauratie werd de oude deur in één van de ruimten van de Petruskerk teruggevonden, inclusief de in 1542-1543 hierop aangebrachte koperen platen. Hij werd weer op de oorspronkelijke plaats aangebracht, wat vergemakkelijkt werd door het feit dat op de deur de gehengen en in het werk de duimen nog aanwezig waren.

Het morgenboek uit 1604 van het Westeinde van Waarder

door J. Schut

Een onderzoek naar zijn betekenis voor de ontginningsgeschiedenis van deze polder *

Inleiding

In Nederland vinden we op een relatief klein gebied een rijke afwisseling van verschillende natuur- en cultuurlandschappen, die vanouds door menselijke activiteiten zijn gevormd en beïnvloed. De aanwezigheid van de mens heeft veelal bijgedragen tot een verrijking voor het landschap, een landschap dat ons de neerslag van de eeuwenlange omgang van de mens met de mogelijkheden en beperkingen van zijn woongebied laat zien, maar waarvan de grenzen van het gebruik zich in onze tijd steeds duidelijker laten voelen.

Het Westeinde van Waarder ligt in het „Groene Hart" van Holland, een open ruimte met vooral graslanden; sloten en weteringen doorsnijden het groene oppervlak, bosjes boerengerieflhout [1]) liggen her en der verspreid, hekwerken staan op dammen, we zien boezemkaden met een enkele wipwatermolen, kortom een landschap met een bijzondere ruimtelijke werking, nog vergroot door houtkaden en wegen die de polder doorkruisen [2]).

In het nu volgende artikel wil ik eerst een beeld schetsen van het natuurlijke milieu van het Westeinde van Waarder, maar dan geplaatst in het bredere kader van het ontstaan van het Nederlandse kustgebied [3]).

Achterkade van Waarder naar het westen. Als houtkade weinig meer in gebruik, maar nog steeds van belang voor de waterkering. Houtkaden zijn refugia en pleisterplaatsen voor vogels en kleine zoogdieren. Zij bieden een gevarieerde plantengroei en dragen bij aan de verscheidenheid in levensgemeenschappen in het groene hart van Holland. Waard om te behouden.
Foto: J. Schut.

* Dit opstel is een ingekorte en aangepaste versie van een bredere studie over een aantal ontwikkelingen in het Land van Woerden. Het eerste gedeelte betreft een vergelijkend literatuuronderzoek, terwijl het tweede gedeelte bestaat uit een bronnenonderzoek.

Met dank aan de heer drs. F.D. Zeiler voor zijn waardevolle op- en aanmerkingen.

1. De strandwal

De processen van strandwal- en duinvorming zijn afhankelijk van meerdere factoren. De oudste strandwallen, ontstaan vanaf 6000 v. Chr. liggen het oostelijkst. Ongeveer 5000 jaar geleden lag er een strandwal ten westen van de huidige kustlijn, achter deze strandwal bevond zich een ondiepe waddenzee. In deze waddenzee vormde zich allereerst de delta van Maas en Rijn, zo'n duizend jaar later is deze zee geheel opgevuld. De oude duinruggen in de omgeving van Den Haag zijn gevormd op de opvulling van deze waddenzee [4]). De delta moet zijn gevormd in een tijd waarin deze rivieren veel meer vaste stoffen aanvoerden dan tegenwoordig. In het Atlanticum, een klimatologisch tijdvak dat rond 5000 jaar geleden eindigde, was het klimaat veel vochtiger dan in het huidige Subatlanticum, genoemde delta kan in het Atlanticum zijn gevormd, daar de rivieren toen grote hoeveelheden vaste stoffen aanvoerden [5]).

De zee zal trachten de delta te verkleinen, vaste stoffen worden door de golven zijwaarts afgevoerd en ter weerszijden van de kust afgezet. De rivieren zijn niet in staat geweest de delta volledig in stand te houden. De jongste strandwallen, die het westelijkst liggen, zijn vooral in de late middeleeuwen, dus na ca. 1000 n. Chr., over grote lengten weggeslagen, met name tussen Zwin en Monster en tussen Bergen en Vlie.

In de Romeinse tijd mondde de Schelde vermoedelijk uit tussen Walcheren en Schouwen, meer naar het noorden bevond zich het Helinium, monding van Maas, Waal, Lek en Hollandse IJssel. Bij Katwijk lag de monding van de Oude Rijn. Het Oer IJ, de Romeinse Flevum, bevond zich ongeveer tussen Castricum en Velzen [6]).

Langs de Nederlandse kust treffen we nu aan:

1. In het noorden een waddenzee met langs de randen kwelders; Romeinse schrijvers beschrijven deze zee als een zee vol ondiepten, het Zuiderzeegebied wordt een (veen)gebied met grote meren genoemd, die door hun vloten konden worden bevaren [7]).
2. In het zuiden een volledig verlande lagune, overdekt door veenlagen, het grote Hollands-Utrechtse veengebied maakte hier deel van uit.

Chronologisch gezien vallen er in de Hollandse kustwal, zoals zij ligt tussen Hoek van Holland en de Hondsbosse Zeewering twee delen te onderscheiden, de oude en de jonge duinen. De vorming van de oude duinen duurde tot na het begin van onze jaartelling, hierna trad er een stilstand op die tot ongeveer 1100 duurde. Aan de zeezijde is het oude strandwallenlandschap overdekt door jonge duinen, die in de 13e-17e eeuw hun huidige morfologische structuur kregen en vele malen hoger zijn dan de oude duinen [8]).

2. De veenvorming

Veen kan ontstaan in alle gebieden met een slechte afwatering, maar dit is wel voornamelijk mogelijk in een zoetwatermilieu. In het Boreaal maakte ons land deel uit van een groot veenlandschap, dat ook grote delen van het tegenwoordige Noordzeegebied bedekte, het zogenaamde veen op grote diepte, dat later bedolven werd onder zeeafzettingen, zand en klei. In het Atlanticum begint zich op de oude zeeklei weer jong veen te vormen, de sterkste groei valt evenwel in het Subboreaal [9]). Naar Jelgersma heeft aangetoond begint het veen te groeien als de stand van het grondwater hoog genoeg is en dat deze hoogte van het grondwater samenhangt met de hoogte van de zeespiegel [10]).

Direct achter de strandwallen begon eertijds het veenland, dat op betrekkelijk geringe afstand van de strandwal reeds zo hoog lag, dat de zee er vrijwel nimmer overheen kwam. De toestand van de kustwal is verantwoordelijk voor de afzettingen in het er achter gelegen lagunegebied. Borger neemt aan, op grond van onderzoekingen door Pons en Van Oosten, dat het veendek in Holland over de hoogste delen van het oude duinlandschap reikte [11]). Hoe hoog is moeilijk te bepalen, maar omstreeks 1400 lag de bovenzijde van dit veen zeker nog een meter boven N.A.P., elders in het Hollands-Utrechtse veengebied was het maaiveld door ontwatering en inklinking al belangrijk gedaald. De oude duinen zullen dus geen belemmering hebben gevormd voor de afwatering van het veen; de vorming van de jonge duinen begon, naar we reeds zagen wat later goed op gang te komen.

Het neerslagoverschot kan aan de randen meestal zijwaarts afstromen, meer naar binnen wordt de afstroming bezwaarlijker en hier ontwikkelt het veengebied zich sterker dan aan de rand. De ontwikkeling van de veenvegetatie is derhalve sterk afhankelijk van de waterhuishouding en daardoor plaatselijk nogal verschillend. Langs Lek, Maas, Oude Rijn, Vecht en Hollandse IJssel ontstonden grote complexen moerasbossen waarin els, wilg en es een voorname rol speelden [12]). Aan de plantenresten in het veen is na te gaan onder welke omstandigheden het veen zich gevormd heeft en naar de overheersende plantendelen worden verschillende veensoorten onderscheiden. Zo is er sprake van rietveen, zeggeveen, bosveen en veenmosveen [13]). In het gebied ten zuiden van de Oude Rijn tussen Woerden en Bodegraven overheerst het mesotrophe bosveen [14]).

In het veenlandschap achter de strandwal kan men een groot aantal zijriviertjes vinden van genoemde grotere rivieren. Voor ons gebied zijn van belang:

a. de Oude Rijn, de hoofdas van het gebied, met linker- en rechterzijriviertjes,
b. de Hollandse IJssel als rechterzijrivier van de Lek,
c. het Linschotenstelsel, het kleimassief tussen Rijn en IJssel.
Lek en Hollandse IJssel worden tegenwoordig wel vroeg gedateerd (7e of 8e eeuw), maar waren in de Romeinse tijd zeker nog geen grote rivieren als zodanig.

3. De ontginning van het veengebied

a. Ontwatering

Een veengebied is pas na ontwatering geschikt voor bewoning, het onontgonnen veenland zit ten gevolge van de geringe doorlatendheid van veen en de grote capillaire stijghoogte, meestal tot aan het maaiveld vol met poriënwater en is daardoor nauwelijks toegankelijk. Op een aantal plaatsen in het Stichts-Hollandse veengebied heeft zich hoogveen gevormd, veen dat harder groeide dan het grondwater steeg.
Om het veenland begaanbaar te maken, dient de waterstand verlaagd te worden. Dit kan geschieden door het graven van greppels en sloten of door het uitdiepen van bestaande veenstroompjes, men begon hiermee aan de randen van de veenkussens [15]). De bovenste lagen van het veen verdrogen nu, alsmede de veenvormende moerasplanten, zo vormt zich een zode die het veen begaanbaar maakt. Voor het verkrijgen van een zode van 10 cm. dikte moet men in een gebied waar het veen uit 80% water bestaat de waterstand 50 cm. verlagen [16]). We kunnen aannemen, dat het veen al enkele jaren ontwaterd is geweest voordat de kolonisten zich op het nieuwe land vestigden. Alleen al als gevolg van de ontwatering daalt de oppervlakte van het veenland, maar ook dat deel van het veen dat nu met de lucht in aanraking komt gaat oxyderen [17]). Na verloop van tijd zal een nieuwe waterstandsverlaging nodig worden, daar door de inklinking het maaiveld blijft dalen, een proces dat zich blijvend voortzet, ook in onze tijd.
Het graven van sloten is al een oude techniek, want niet alleen zijn ons „fossiele" sloten bekend uit het begin van onze jaartelling, bij opgravingen op de oeverwallen van de Oude Rijn stuitte men op een wirwar van vroeger gegraven sloten uit de Romeins-Karolingische periode, zoals Braat in Leiderdorp en Bogaers in Zoeterwoude, maar zelfs een ooggetuigenverslag maakt er gewag van. In de IJslandse saga van Egil Skallagrimsson wordt een strooptocht beschreven van Vikingen in Friesland omstreeks 956. De vele sloten vormden een beletsel voor de snelle opmars. „Over een uitgestrektheid waren er sloten gegraven en daar stond water in. Zij hadden hun akkers en weiden met die sloten omgeven; op sommige plaatsen waren grote balken over de sloten gelegd" [18]).

b. Verdeling

In de loop der eeuwen was er langs de rivieren reeds veel grond in cultuur gebracht. De kleigrond langs de Oude Rijn bij Woerden en Harmelen is al in zeer vroege tijden langzamerhand door vrije vestiging bewoond geraakt. Liudger vermeldt in zijn levensbeschrijving van Gregorius, dat Bonifatius ca. 720 zendingswerk verrichtte te Wyrda of Wirda „in ripa fluvii Reni" [19]). Vanuit de kleistroken is men begonnen de veengrond in cultuur te brengen, sinds de 11e eeuw gebeurde dit op grote schaal.
In onze streken zijn de Graaf van Holland en de Bisschop van Utrecht de kapitaalverschaffers. Voor hen betekende het uitbreiden van het bewoonde gebied ook de mogelijkheid tot politieke en economische expansie. Genoemde landsheren konden uit hoofde van het door hen geleidelijk aan geüsurpeerde wildernisregaal van de centrale macht, hier de Frankische koning en later de Duitse keizer, over de woeste venen beschikken. Zij gaven deze zelf ter ontginning uit of delegeerden een aantal bevoegdheden als belening met grond, tiend en ambacht aan „wereldlijke heren", die aanvankelijk hun goederen en rechten waarschijnlijk als ieder ander pachtten of in nominaal eigendom hadden, en deze pas later aan bisschop of graaf in leen opdroegen, dan wel aan lagere kerkelijke machthebbers als kapittelheren [20]).
De macht van de Van Woerdens gaat aan het eind van de 12e eeuw toenemen, genoemde rechten bezitten zij dan vermoedelijk voor het merendeel erfelijk. In de 12e en 13e eeuw blijkt de uitoefening van het publieke gezag op lokaal niveau zowel door de bisschop als door de kapittels te worden toevertrouwd aan ministerialen, ook wel aangeduid als ridders of milites. Dat deze heren hun rechten uitbreiden ten koste van bisschop en kapittels is wel zeker [21]).
De ontginning geschiedde verder volgens een vooropgezet plan, waarbij het gebied werd onderverdeeld in langwerpige kavels van voor zover mogelijk gelijke grootte, die vervolgens ieder aan een kolonist werden toegewezen. De hoevelandmaat bedroeg ongeveer 16 morgen (circa 13,6 ha.). De kolonisten verkregen de volledige beschikkingsmacht over de hoeven, die groot genoeg waren om de bezitter te laten meetellen als geërfde in de samenleving en waarvan de rechten ongeveer te vergelijken zijn met de moderne eigendom [22]).
De breedte van de hoeve bedroeg meestal 30 roeden (ca. 110 meter), als ontginningsdiepten kwamen 720 roeden

(ca. 2500 meter) de zogenaamde „twaalfvoorling" en 360 roeden (ca. 1250 meter) de zogenaamde „zesvoorling" voor. Bleven er in het verdere verloop van de ontginning nog stukken grond over, dan ontstonden restontginningen met een onregelmatige verkavelingsstructuur.

Van der Linden onderscheidt twee ontginningsfasen:
1. van 1050-1150, de bij de uitgifte bedongen minimale tijnsbetaling heeft het karakter van een gezagserkenning,
2. het vervolg in de 13e eeuw, een veel hoger bedrag als tegenprestatie, „pacht" of „erfhuur" genaamd.

Er doet zich een stagnatie voor tussen de eerste en tweede ontginningsfase, hetgeen te maken kan hebben met het verlanden van de Oude Rijn. De monding van deze rivier, die in de 12e eeuw, toen in het Land van Woerden de ene ontginning na de andere ter hand werd genomen, steeds meer water te verwerken kreeg, wat leidde tot de verwikkelingen rond de dam bij Zwammerdam, slibde rond 1150 definitief dicht [23]).
Borger ziet als oorzaak van het bewoonbaar maken van het Stichts-Hollandse veengebied dan ook het opdringen van de zee in het reeds vrij vroeg bewoonde Maasmondgebied. De kerk van Vlaardingen, behorende bij Echternach is al zeer oud, maar ook andere niet in dit verband genoemde kerken bestonden in de Hollandse kuststrook. In bepaalde perioden heeft men vergelijkenderwijs van overstromingen en van de zee veel last gehad. De periode 1130-1500 wordt wel als zo'n transgressiefase gezien, maar de zienswijze aangaande transgressie- en regressiefasen is omstreden [24]).

4. Het Westeinde van Waarder tot na de late middeleeuwen

In het onontgonnen landschap ten zuiden van de Oude Rijn tussen Woerden en Bodegraven waren een aantal riviertjes van vermoedelijk bescheiden aanzien aanwezig als (Oude) Bodegraven, Wierikke, Lange Linschoten, Korte Linschoten en de Oude Wetering onder Waarder. Het zijn alle natuurlijke wateren, autochtone stroompjes, die water afvoerden uit de moerasgebieden in hoofdzaak naar de stervende Oude Rijn en waarvan we aan de oppervlakte slechts hun zwakke afzettingen vinden, alluviale klei op bosveen [25]). De eerste ontginningen van het veengebied, een sterk waterhoudend veenkussen, uitstekend boven het peil van de er doorheen meanderende riviertjes, zijn ontstaan aan de bovenloop van deze veenriviertjes. Deze dienden als basis voor de ontginningen, behalve op die plaatsen waar de rivierklei relatief hoog en droog lag, zoals bij Harmelen, Woerden en Alphen. Rond 1200 hebben de meeste ontginningen alhier hun beslag gekregen, met uitzondering van Lange en Ruige Weide.
Volgen we nu eerst de Molenvliet, ondanks enkele krommingen in het zuidelijkste gedeelte toch een kunstmatige ingreep, zij vormt de scheiding tussen de oude gemeenten Barwoutswaarder en Woerden en gaat over in de Oude Wetering. Deze vormt voor een deel de grens tussen Woerden en opnieuw Barwoutswaarder, daar werd Rijksweg 12 aangelegd over 700 meter van haar lengte. Aan het westelijke einde van haar contact met de rijksweg gaat een zijtak in noordelijke richting naar Bekenes, een bochtige poldersloot, een bijzonder duidelijke geringscheiding vormend, sloten en percelen staan nagenoeg haaks op elkaar.
De andere tak, de Oude Wetering, is geen gemeentegrens meer en gaat over in de Kerverlandse Wetering. Nog net in de polder Barwoutswaarder voor de knik die de Papendijk (nu Molendijk) en Kosterdijk met elkaar maken, heeft een splitsing plaats gehad in een zuidelijke en een noordelijke tak. Beide takken komen nu in het Westeinde van Waarder waarin het dorp Waarder ligt.
Op het kruispunt van Korte Waarder en Lange Waarder, bij de samenvloeiing van de westelijke en oostelijke veenstroompjes is het dorp Waarder ontstaan rondom de kerk, waarvan het patronaatsrecht vóór 1293 in handen was van Herman van Woerden [26]). Dit patronaatsrecht schenkt hij in 1293/1294 aan het Catharina-convent. De kerk van Waarder is gewijd aan St. Pancras, een heilige die vooral in de vroege middeleeuwen (ver vóór 1050) vereerd werd, maar echter ook in de 11e en 12e eeuw, met name in adellijke kringen, hetgeen kan pleiten voor een „adellijke" herkomst van de kerk van Waarder. De kerk maakte deel uit van het decanaat Iuxta Civitatem in het aartsdiaconaat van de proost van St. Marie, zoals onder meer blijkt uit de visitatieverslagen van 1498-1562 [27]).
Mogelijk is de parochie gesticht binnen het kader van de ontginningswerkzaamheden vanuit Woerden onder gezag van de bisschop waarbij de schout van Woerden, misschien voorzaten van de latere heren van Woerden, zeker op grond van de rechten die de heren van Woerden later in handen hadden een rol kunnen hebben gespeeld [28]).
De zuidelijke tak kunnen we volgen langs de Groendijck [29]), zij heet nu Voorwetering en lag langs de oude zeer bochtige weg van Driebruggen naar Waarder. Naar het westnoordwesten loopt 300 of 400 meter ten noordoosten van het Boterhoveling, waar Groendijck en Lange Waardse dijk samen komen, een fluvatiele strook tot de Dubbele Wierikke. De elementen klei en veen vinden we overal in het landschap terug.

Een goede afwatering is van levensbelang voor het wonen in een polder. We hebben gezien hoe geleidelijk aan door steeds sterkere inklinking het land veel lager kwam te liggen dan de rivieroevers. Hoe paste de mens zich in dit gebied hierbij aan? We kunnen hierin een aantal fasen onderscheiden.

1. De afwatering zal zoals elders geschied zijn via gegraven sloten op de in het veen aanwezige afwateringsstroompjes. Door de reeds stervende Oude Rijn vloeide het water eerst westwaarts. Door de steeds snellere en massalere afvoer van overtollig water kan de Hollandse Rijnstreek het water uit de Stichtse ontginningen er niet meer bij hebben. Zelf waterde zij af via de Hollandse meren in het Spaarne bij Haarlem op het open IJ, een zijarm van de Almere, de latere Zuiderzee [30]).

Eerste reacties:

Zij zijn egoïstisch van aard, afdammen van rivieren.

a. Meerndijk, afsluiting van Woerden aan de oostkant.

b. Zwammerdam, door Floris III.

Deze laatste dam moest verdwijnen, als concessie wordt er een sluis in aangebracht. In 1202 wordt het conflict bijgelegd met het graven van drie weteringen naar het IJ door het Sticht [31]).

2. In het Nedersticht kwam in de jaren zestig van de 12e eeuw de gedachte op aan een ingrijpende maatregel, het afdammen van de Hollandse IJssel, op het punt waar deze aan de Lek ontsprong. Floris V voerde dit werk uit in 1285, aangespoord door de vele overstromingen waar Holland door geteisterd werd [32]). De invloed van eb- en vloedstanden op de Hollandse IJssel werd nu sterk merkbaar.

Zowel in Holland als het Sticht maakte men gaarne gebruik van de verbeterde afwateringsmogelijkheid. Voor hun waterlozing zien we nu dat gerechten, ambachten of gedeelten ervan zich verenigen in een nieuw publiekrechtelijk lichaam, de polder. Men stelde zich ook wel tevreden met een soort „gemeenschappelijke regeling", waarbij ieder gerecht zijn autonome bevoegdheden behield. Zij graven een watergang naar de IJssel met aan het einde een duiker of primitief sluiswerk in de rivierdijk [33]). De grote waterstaatswerken die van regionaal belang waren, kwamen niet alleen ten laste van de landsheer, de polders hadden ook hun verplichtingen, zoals aan de werken te Spaarndam en Hoppenesse [34]).

Doorbraken in de Lekdijk in 1321 en 1322 maken duidelijk dat de organisatie nog onvoldoende is. Graaf Willem III stelt orde op zaken door te bepalen, dat de baljuw van Woerden voortaan zal worden bijgestaan door vijf welgeboren heemraden die hij zelf mocht kiezen [35]). Geleidelijk aan gaan alle landen ten zuiden van de Rijn op de IJssel afwateren.

Op 19 april 1363 kochten Barwoutswaarder, Cromwijk, Bulwijk, het Kerverland en Bekenes het recht van de graaf een wetering naar de IJssel te maken. De afwatering geschiedde nu via Papendijk, Kosterdijk en Oude Waarder Sluysvaart; Lange Waarder wordt in twee stukken gesneden: het Westeinde en Oosteinde van Waarder.

Het Westeinde krijgt zijn eigen wetering, de IJsselwetering, die naast de Dubbele Wetering (later Dubbele Wierikke genoemd) liep. Er lagen dus op zeker moment drie weteringen naast elkaar, hetgeen de naam Driebruggen verklaart. Van de beide Wierikken is de Enkele de oudste, het waren gedeeltelijk bestaande weteringen. Het oudste gegeven komt Blok tegen in verband met een ander watertje, Wyerincsloet uit 1325. Bij het graven van de Enkele Wierikke in 1363 kwam deze uit in de Wierinksloot en ontleende er haar naam aan [36]).

3. Bij de Meerndijk ontstaan omstreeks 1400 opnieuw moeilijkheden met de afwatering, de oorzaken zijn het langzaam dichtslibben van de IJssel en het voortgaande inklinken van de bodem. Heicop en Bijleveld profiteerden eerst nog van de afwatering op de Vecht.

De komst van de windwatermolen maakt het mogelijk om de waterstand in het veengebied verder te verlagen. De eerste gegevens over het gebruik van windmolens bij de bemaling dateren uit het begin van de 15e eeuw. Zij hebben alle betrekking op Holland [37]). De molenbemaling speelde overigens voor de op de IJssel afwaterende polders binnen het Woerdense geen rol vóór het einde van de 15e eeuw. Wat het Land van Woerden betreft vergunnen dijkgraaf en hoogheemraden in 1475 die van de Noordzijde van Bodegraven hun molen te verplaatsen en bevestigen tevens het eerste handvest van deze molen van 20 november 1445, waarin de Noordzijde met de Oude Meijepolder toestemming verkrijgen om die molen op te richten [38]).

De verlaging van de waterstand is niet zodanig geweest dat opnieuw akkerbouw mogelijk werd. Het land werd vanaf de tweede helft van de 15e eeuw extensief gebruikt als wei- en hooiland, waarbij de graanverbouw, afgezien van een korte opleving vlak na de innemingen geen rol van betekenis meer speelde [39]).

De achtkantige windwatermolen was al ontwikkeld in het eerste kwart van de 16e eeuw en tot de opkomst van de stoombemaling bleef zij de meest gebruikte poldermolen. De boezems waarop deze molens uitsloegen waren van betrekkelijk kleine oppervlakte. Het hoogteverschil tussen de binnenwateren en rivierstanden nam toe, zodat bij elke sluisgang de boezem slechts gedurende korte tijd kon worden geledigd. Nieuwe methoden zijn nodig en

1
2
3
4
5
6

Luchtfoto van het Westeinde van Waarder. Het lijnenspel van de strokenverkaveling en de diverse verkavelingseenheden is prachtig te zien. De rechte lijnen beheersen het beeld. Opvallende lijnen zijn in het westen de Dubbele Wierikke met het dorp Driebruggen. In de laatste meander van de Voorwetering, net voor de laatste uitbreiding ligt nu het nieuwe raadhuis van de gemeente. Bovenaan zien we een grootschalige ingreep, het zandlichaam voor de verbreding van R.W. 12. Ten zuiden van de rijksweg ligt Waarder. Duidelijk zien we een aantal veenwateren in haar directe omgeving. De Oude Wetering komt uit het oosten. Aan de westkant van de oude kern van Waarder zien we twee bijna concentrische ringen, opvallende krommen binnen het geheel van de polder.
1. Oude Wetering 2. Voorwetering 3. Dubbele Wierikke 4. Waarder 5. Driebruggen 6. Rijksweg 12 7. Hoeve Voordorp 8. Achterkade van Waarder 9. Ruigeweidse Achterkade.
Coll.: Fototheek Topografische Dienst, Delft.

men gaat daartoe een apart stuk land omkaden in open verbinding met het boezemwater. Hiervoor worden stukken land opgeofferd, zoals Oud-Gravekoop door de Zuidzijde van Bodegraven. De achtkante poldermolen werd in het Land van Woerden vermoedelijk hier het eerst toegepast [40]).
De boezem van het Westeinde van Waarder lag bij Hekendorp en was 17 morgen groot. Dit biedt voorlopig soelaas. Daarna worden er molengangen toegepast die het mogelijk maken polderwater onbeperkt op te voeren. Enkele lagen er bij de Hollandse IJssel.
4. Men gaat nu weer op de Oude Rijn uitwateren. De eerste is Barwoutswaarder, met Cromwijk, het Kerverland en Bekenes één waterstaatkundig geheel vormend, in 1535. Het Westeinde van Waarder is aan de beurt in 1577. Zij sluit een accoord met het Groot-Waterschap en mag met opheffing van de oude wetering voortaan met een molen uitwateren op de Oude Rijn [41]). De innemingscontracten worden tevens gesloten met Rijnland. Het innemen van een polder is een vaste term geworden en betekent, dat een polder bij contract zijn lozing op een boezem van een hoofdwaterschap regelt [42]).

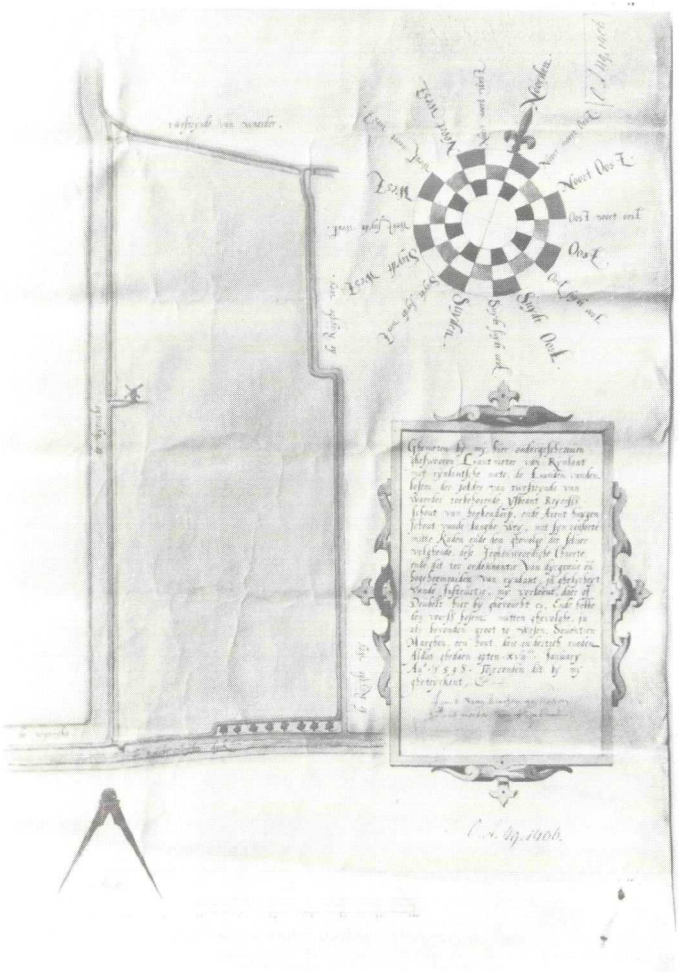

Kaart van de boezem van het Westeinde van Waarder. Getekend en opgemeten door Jacob van Banchem in 1598, gezworen landmeter en kaarttekenaar van Rijnland. Volgens deze opmeting is de boezem groot 17 morgen, 1 hont, 33 roeden. Van Banchem was werkzaam voor Rijnland van 1590-1599. Hij kwam uit Leiden en was mogelijk stadstimmerman in deze stad. Oud Archief Rijnland nr. 9380.
Foto: J. Schut.

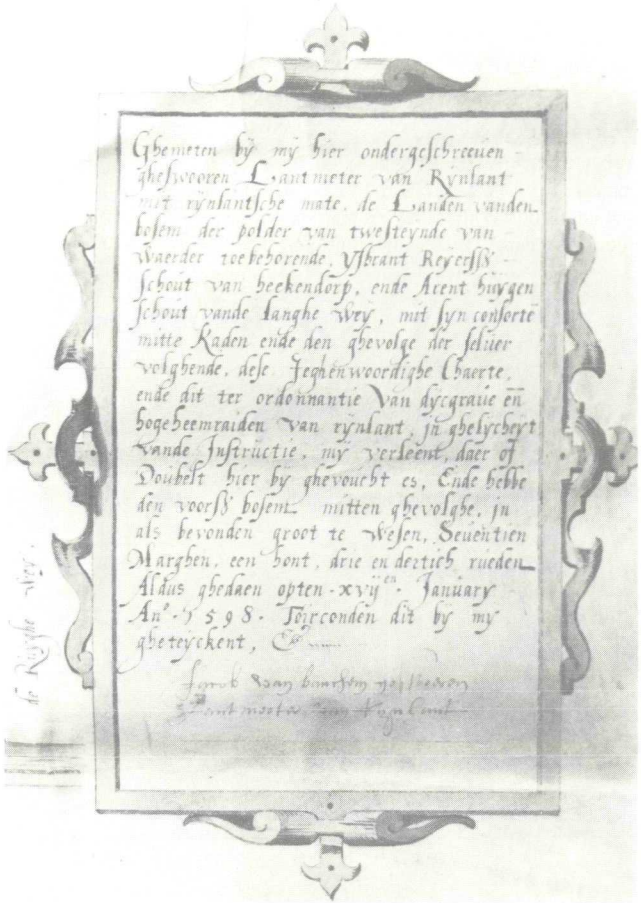

Detail van de kaart van Jacob van Banchem. De tekst in het kader luidt als volgt: „Ghemeten bij mij hier ondergeschreeven gheswooren lantmeter van Rijnlant, mit Rijnlantsche mate, de landen van den bosem der polder van 't Westeynde van Waerder, toebehorende IJsbrant Reijerss., schout van Heekendorp ende Arent Huygen, schout van de Langhe Wey, mit sijn consorten, mitte kaden ende ghevolge derselver, volghende dese jeghenwoordighe chaerte, ende dit ter ordonnantie van dijcgrave ende hogeheemraiden van Rijnlant, in ghelijcheyt van de instructie, mij verleent, daer of doubelt hierbij ghevoucht es. Ende hebben den voors. bosem mitten ghevolghe in als bevonden groot te wesen, seventien marghen, een hont, drie en dertich rueden. Aldus ghedaen opten XVIIen january an° 1598. T'oirconden dit bij mij gheteyckent, etc. Jacob van Banchem, geswoeren lantmeeter van Rijnlant".
Foto: J. Schut.

De ingenomen landen worden aangeduid als het „Nieuwe Grootwaterschap". Verschillende polders probeerden zolang mogelijk buiten de groep van Rijnland en Woerden te blijven. Dit gaf aanleiding tot veel moeilijkheden, vooral tussen Rijnland en Woerden enerzijds en Lange en Ruige Weide anderzijds. Deze laatste polders loosden klandestien hun water op de Wierikkes. Zij lagen bovendien in het Sticht en beschouwden genoemde colleges als „buitenlands" (lees Hollands) [43]).
In 1612 wordt de toestand voor de tijd van de Republiek gestabiliseerd, alles mag op de Rijn afwateren met gebruik van molens, doch ook op de IJssel als dat gunstig is [44]).
In 1660 mocht het Westeinde van Waarder een tweede molen bouwen die uitsloeg op een voorboezem bij Nieuwerbrug, gegraven door het land van de toenmalige Hof van Waarder, een bezitting van de Johanniters. Het waterpeilverschil was zo groot geworden, dat het aantal molens moest worden uitgebreid om voldoende uitmaalcapaciteit te behouden. Deze twee molens staan getekend op de kaart van het Groot-Waterschap [45]).

Het Morgenboek van 1604

Het nu volgende onderzoek stoelt op een methode die werd geïntroduceerd door mr. S.J. Fockema Andreae, in 1964 verscheen van hem een artikel over het oudste Rijnlandse morgenboek betreffende Wassenaar van 1544 [46]). Iets dergelijks wordt nu beproefd voor de polder het Westeinde van Waarder in de huidige provincie Zuid-Holland.

a. Verkaveling

We hebben gezien dat de hoofdstroom in dit gebied de Oude Wetering is. Waarschijnlijk kreeg zij haar naam op het moment van de ontginning, toen de veenstroompjes hun vaste ligging ontvingen. Langs de Oude Wetering vinden we de regelmatige verkavelingen, hier duidelijk een zesvoorling-gebied. Dit regelmatige gebied werd opgesplitst in Oost- en Westeinde. Daarnaast zijn er in Waarder twee restgebieden, ten westen van de Groendijck en ten oosten van de Papendijk, het Kerverland, terwijl het Korte Waarder zeer regelmatig ontgonnen en vermoedelijk eerder uitgemeten is vanaf de Oude Rijn. De hoeven waren hier 12 of 24 morgen groot (ca. 10 of 20 ha.) [47]).

Voor een goede afwatering is het een voordeel als de sloten het maximaal mogelijke verhang krijgen, men zal dus haaks op de hoogtelijnen in het gebied projecteren. Bij de Zeevang ten noorden van Edam heeft dat bijvoorbeeld geleid tot een mooie veerverkaveling [48]).

b. Inname van de polder

De eerste overeenkomst werd gesloten met het Groot-Waterschap in 1577, hierin staan de voorwaarden vermeld waarop het Westeinde van Waarder werd ingenomen.

Bij de overeenkomst met Rijnland van 1595 voor de polder en in 1597 voor de boezem krijgen dijkgraaf en hoogheemraden van Woerden en de schout en heemraden van het Westeinde van Waarder hetzelfde gezag uit te oefenen als Rijnland. Voor zijn uitwatering op de Rijn moet de polder een bijdrage storten in de kas van Rijnland ten bedrage van $36^1/_2$ gulden per jaar.

Bij de inname wordt bepaald dat men „margen margens gelijck" zal bijdragen in de waterschapslasten van Rijnland, hetgeen hier betreft een jaarlijkse contributie van een „stuver de margen". Daarnaast beloofden schout en heemraden tevens namens geërfden en ingelanden aan de kosten van dijken en sluizen te zullen bijdragen [49]).

De grond moest daartoe natuurlijk nauwkeurig worden opgemeten en om deze meting te verrichten werd aangezocht Mr. Sijmon Aerentsz. van Bruijningen, „gesworen lantmeter van Rijnlandt". Van Bruijningen was landmeter-kaarttekenaar en werkzaam in Zuid-Holland voor Rijnland tussen 1586-1596. Hij noemt zichzelf „geswoeren lantmeter", landmeters moesten namelijk officieel worden toegelaten (geadmitteerd) alvorens zij mochten overgaan tot uitoefening van hun ambt. Zij moesten hun bekwaamheid kunnen aantonen door het afleggen van een examen en vervolgens de beroepseed. De uitdrukking „gesworen lantmeter" heeft hierop betrekking [50]). Aangezien driehoeksmeting en meetketting uitgevonden waren, kon het opmeten redelijk goedkoop en bovenal nauwkeurig geschieden [51]). Naar deze opmeting is de grootte van de polder „seven hondert dertich margen drie en dertich roeden gelijck".

Dit „morgen-morgens-gelijk" bijdragen in de kosten is een centraal begrip in het waterschapsrecht en van middeleeuwse oorsprong, met als doel te komen tot een evenredige bijdrage in de waterschapslasten, ook nu nog een levend beginsel.

Het oudst bewaard gebleven morgenboek van het Westeinde van Waarder dateert uit 1604 en bevindt zich in

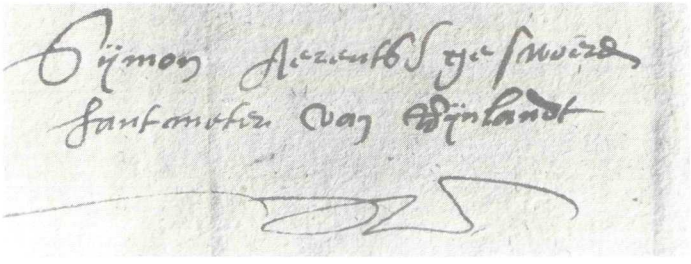

Handtekening van „Sijmon Aerentsz., geswoeren lantmeter van Rijnlandt" onder het morgenboek van 1604.
Oud Archief Rijnland nr. 9356.
Foto: J. Schut.

het archief van het Hoogheemraadschap van Rijnland. Het geeft de namen van de gebruikers voor 1604, we kunnen hierdoor een indruk krijgen van de bezits- en gebruiksverhoudingen op dat tijdstip (Zie bijlage).
Soms is een eigenaar tevens de gebruiker van zijn grond en in dat geval spreken we van eigenaar-gebruiker. Wanneer de eigenaar zijn land niet zelf gebruikt doch verpacht heeft, dan hebben we te maken met een eigenaar-niet gebruiker. Daarnaast zijn er dan nog de pachters, de „gewone gebruikers".
De landmeter heeft niet alleen de metingen opgeschreven, maar naar zijn zeggen ook opgetekend. Bij de notatie verwijst hij namelijk steeds als volgt: „op die chaerte geteyckent". Een kaart van deze optekening heb ik helaas niet teruggevonden, vandaar dat binnen dit bestek niet te reconstrueren valt hoe de ligging van de percelen geweest is en een grafische weergave dan ook niet valt samen te stellen.

I. Eigenaars

In totaal worden er in het morgenboek 94 bezitseenheden opgegeven waarvan de nrs. 5/6, 19/20, 77/78 en 30/94 gecombineerd zijn, een eigenaar hebben en aangegeven worden met „twee stucken op die chaerte geteyckent". Opvallend is, dat naast de bestaande situatie ook eigenaars en gebruikers van de oude situatie vermeld worden, misschien van de inname in 1577 of van 1595. Deze wisseling van eigenaar heeft zich voorgedaan bij de bezitseenheden 4, 25, 26, 47, 53, 62, 67, 71, 76, 90, 91 en 92. In andere handen is, kijkend naar de familienaam, overgegaan 83 morgen 2 hont 57 roeden (11%).
Van de bezitseenheden 25, 53, 76 en 92 worden naast elkaar twee eigenaarsnamen vermeld, maar hoe hun onderlinge relatie is kan blijken uit de nrs. 25 en 92, waarschijnlijk mede-eigenaars op voet van gelijkheid. Als voorbeeld moge gelden nr. 25 want hier staat namelijk „nou eygen ende bruyckers elcx halff ende halff Daem Jansz. ende Diert Willemsz". Bij de andere genoemde bezitseenheden en de nrs. 40 en 68, waar geen eigenaarswisseling heeft plaatsgevonden, wordt dit niet expliciet vermeld.
Stukken land zoals hier boven, in handen van meerdere eigenaars zonder dat het tot een formele scheiding is gekomen, wordt land gelegen in „gemengder vore" genoemd. Een eigenaar kan te maken hebben met meerdere pachters en/of gebruikers. Het omgekeerde, een pachter die te maken heeft met verscheidene eigenaars komt ook voor. Iemand die grond in eigendom heeft en zelf gebruikt, kan ook grond in gebruik hebben van een andere eigenaar, vergelijk Gerrit Aertsz. voor de nrs. 17 en 24.
Het aantal eigenaars-niet gebruikers beloopt 20 over 48 bezitseenheden, hetgeen meer is dan de helft. Zij bezitten samen 418 morgen 1 hont 82 roeden, dat is bijna 60% van de grond. De gemiddelde grootte per eenheid bedraagt 8 morgen 4 hont en ligt daarmee boven het poldergemiddelde.

1. Zeer veel grond is in handen van de Balije van Utrecht, dit zijn de nrs. 12, 13, 16, 19/20, 23, 27, 28, 29, 40 (= gedeeld bezit), 41, 48, 56, 73, 79, 88 en 89 in totaal 17 eenheden. Volgens de nummering liggen zij verspreid in de hele polder. De oppervlakte bedraagt zonder nr. 40, dat in gemengder vore ligt en waarbij niet aangegeven wordt hoeveel grond elk der partijen bezit, 116 morgen 2 hont 31 roeden, wat neerkomt op ruim 16%. De Balije verhuurde de grond rechtstreeks aan de boeren [52]).
2. Als eigenaar-niet gebruiker wordt ook genoemd die „commanduer". Het gaat hier om de nrs. 17 en 18, groot 29 morgen 3 hont 62 roeden. Hij heeft hiervan later zelf in gebruik 17 morgen 1 hont 53 roeden.
3. 't Kapittel ten Hoogenlande tot Leiden bezit de nrs. 60 en 69, groot 9 morgen 3 hont 45 roeden.
4. Het bezit van de „graeffelijckheyt" omvat de eenheden 31, 32, 33, 34, 51, 54, 58 en 71. Deze liggen vrij aaneengesloten bij elkaar, als we tenminste uitgaan van de door de landmeter logisch gehanteerde volgorde. In totaal gaat het hier om 44 morgen 4 hont 68 roeden.
5. Bezitseenheid nr. 80 is in handen van een adellijke dame, „de vrou van Warmondt", groot 11 morgen 4 hont 6 roeden. Met „de vrou van Warmondt" kan ook bedoeld zijn het, overigens in 1604 al wel geconfisqueerde, vrouwenklooster in die plaats.
6. Een andere buiten de polder wonende eigenaar is de heer Barthoudt Gerritsz. te Rotterdam, eigenaar van nr. 62 en 67. Zijn bezit is inmiddels overgegaan in handen van Claes Aertsz. De gebruiker blijft dezelfde, Wier Willemsz. 15 morgen 5 hont 82 roeden. Willem Pouwelsz. te Amsterdam bezit nr. 93, 19 morgen 0 hont 36 roeden, niet bepaald weinig te noemen.
7. Aardig is, dat bij de bezitseenheid nr. 92 behalve de eigenaars ook nog het beroep dat zij uitoefenen wordt vermeld: Cornelis Willemsz. „backer" en Leendert Huybertsz. „moelenaer". Een verschijnsel dat zich voordoet bij deze eenheid, namelijk twee eigenaars genoemd in de nieuwe situatie, doet zich vaker voor. We zien hetzelfde bij de nrs. 25, 53 en 76.
8. De grootste particuliere eigenaar-niet gebruiker is Cornelis Claesz., genoemd in een bezitseenheid nr. 85 met 26 morgen 3 hont 54 roeden. De heer Pieter Aertsz. bezit nog meer grond, namelijk 31 morgen 1 hont 36 roeden

verdeeld over de nrs. 5/6, 8 en 15, doch 5/6 gebruikt hij niet zelf.
9. Ook de kerk bezit grond, aangeduid met „die gemeente". Het gaat hier om de nrs. 35 en 37, samen 15 morgen 2 hont 77 roeden. Deze grond werd „jaerlicx verhuert".

De eigenaars-gebruikers, 36 in getal bezitten ca. 40% van de grond. De gemiddelde grootte over 46 bezitseenheden bedraagt ca. 7 morgen. De grootste eigenaar-gebruiker met een totaal eigendom van 34 morgen 6 hont is Vranck Jacobsz. over de eenheden 44, 83 en 84.

II Gebruikers

Er worden in totaal 40 gebruikers genoemd over 46 bezitseenheden. Dit zijn gebruikers van andermans grond. Een aantal daarvan is tevens grondeigenaar. Als voorbeeld moge gelden Pieter Aelbertsz. In de oude situatie gebruikte hij 33 morgen 2 hont 39 roeden, de nrs. 12, 13, 22, 23 en 25. Hij is nu eigenaar-niet gebruiker van nr. 22, groot 5 morgen 1 hont 11 roeden. Hij gebruikt de grond van nr. 12 van de Balije 10 morgen 4 hont 8 roeden groot, welke met de rest van zijn ingeboekte activiteiten overgenomen is door Diert Willemsz. en Geerlof Panckerisz. Bovendien is Diert Willemsz. samen met Daem Jansz. eigenaar geworden van nr. 25.
Het aantal nieuwe gebruikers ten opzichte van de oude situatie is vrij groot. Zij worden genoemd voor de nrs. 4, 5/6, 12, 13, 16, 18, 22, 23, 31, 33, 40, 42, 46, 48, 51, 58, 59, 64, 70, 74, 80, 85 en 89, dus voor 24 van de 46 percelen. De gemiddelde grootte van de gebruikseenheden bedraagt dan iets meer dan 7 morgen. Dat verschillende bezitseenheden overgaan in dezelfde handen zien we eveneens bij de nrs. 62 en 67. De nieuwe eigenaar hier wordt Claes Aertsz., de gebruiker blijft Wier Willemsz. Nieuwe gebruiker van de nrs. 59 en 70 is Claes Ellertsz.
Van een aantal bezitseenheden weten we dat er hennepteelt voorkwam. Hennep werd verbouwd op de gronden genummerd 21, 40, 48 en 49. Van nr. 40 is niet precies te bepalen welk gedeelte in gebruik was voor de hennepteelt. De andere percelen zijn kleine lapjes grond. Van nr. 21 wordt de ligging genoemd, namelijk „om die kercke". Uit de economische kaart van de Nederlanden volgens Guicciardini verschenen bij Plantijn te Antwerpen in 1581, maar betrekking hebbende op de situatie rond 1560 wordt de hennepteelt als zodanig in deze streek als belangrijk vermeld. We weten dat met de hennep uit de omgeving van Woerden en Oudewater bijna alle netten, koorden en lijnen voor de Hollandse en Zeeuwse vissersvaartuigen in die tijd gemaakt werden [53]).

Besluit

Het geschetste beeld van de ontginningen komt bij lange na niet meer overeen met het oudste morgenboek van Waarder in 1604. Is dat beeld juist, dan moet er tussen de 12e en de 16e eeuw een enorme bezits- en gebruiksversnippering hebben plaatsgevonden. Een groot deel van de gebruikers houdt zijn bedrijfsgrond in pacht.
Deze versnippering bestond voor Waarder al in de 14e eeuw, gezien het van oudsher opbrengen van de tijns in deze plaats, die volgens een opgave van 1334 in Waarder 7½ sc. 2 miten bedroeg. Deze vermelding van miten duidt volgens Van der Linden op een verregaande ontbinding van het Waarder hoeve-stelsel. Tevens spreken de rekeningen over percelen onder Waarder ter grootte van 4, 26, 20, 18 en 12 morgen.
De nederzetting was omstreeks 1315 Woerdense morgens groot en aangezien de 7½ sc. overeenkomen met 90 denier, betekent dit, dat er een denier per 15½ morgen moest worden opgebracht. Men heeft bij uitgifte één denier per ontginningseenheid bedongen [54]).
Dit intensieve splitsingsproces kan op vele manieren hebben plaatsgevonden, bijvoorbeeld door erflatingen en uit credietbehoefte, aanwinst van grond door geestelijke- en kerkelijke instellingen, door aankoop of uit hoofde van testamentaire beschikkingen of andere schenkingen, aankoop van grond als geldbelegging, de ene boer die beter boert dan de ander, het zijn even zovele factoren voor de verregaande versnippering van de grond.
Mogelijk blijft, dat het West- en Oosteinde van Waarder niet ineens zijn ontgonnen. Korte Waarder is wel zeer regelmatig ontgonnen, doch dit egaliteitsprincipe lijkt in de rest van Waarder te ontbreken.
Wel dient in aanmerking te worden genomen, dat het gebied tussen de Dubbele Wierikke en de beide veenstroompjes zeer onregelmatig verkaveld is en herleiding tot uitgangshoeven daar practisch onmogelijk lijkt. Van Lange Waarder is bewezen dat hoevegrootten van ca. 16, 20 en 24 morgen naast elkaar kunnen voorkomen. Ook elders, bijvoorbeeld in Haanwijk onder Harmelen is dit het geval.
Bij de uitgifte van Lange en Ruige Weide rond 1260 is sprake van hoeven van 20 morgen die elk „een huus ende enen man" zouden moeten herbergen. Dit wordt er zo nadrukkelijk bij vermeld, dat de bisschop kennelijk wilde voorkomen, dat hier meerdere hoeven in een hand zouden geraken. Dit soort „kapitalistische" praktijken zullen

elders zeker zijn voorgekomen. We kunnen hierbij dan denken aan ondernemers die concessies van de bisschop gekocht hebben en als makelaars zijn opgetreden, maar met enige zekerheid valt er niets te stellen.
Het onderzoek heeft ons, belicht vanuit een morgenboek, enig inzicht verschaft in de bezits- en gebruiksverhoudingen op een bepaald tijdstip, echter niet meer dan een eerste aftasting van de rechten op de grond.

Noten:

1. Een aantal wetenswaardigheden over boerengeriefbosjes vindt u in een artikel van C. van Achterberg, 1975, *Zuidhollands Landschap,* pp. 74-80 en V. Langenhoff, Stichting Hollands Bos knapt boerengeriefbos op, *Natuur en Milieu* 1978-3, pp. 18-20.
2. De polders binnen het Groot-Waterschap zijn in 1970 als juridische eenheden opgeheven, maar in waterstaatkundig-geografische zin blijven bestaan.
3. Edelman, T., 1974. *Bijdrage tot de historische geografie van de Nederlandse kuststreek.* 's-Gravenhage.
4. Edelman, 1974, p. 11.
5. Jong, G.J. de, Geologie en Hydrologie van het Deltagebied. *Natuurkundige voordrachten.* Nieuwe Reeks no. 40. Jaargang 1961-1962.
6. Zagwijn, H.W., 1971. De ontwikkeling van het „Oer-IJ"-estuarium en zijn omgeving. *Westerheem* 20, pp. 11-18.
7. Edelman, T., 1962. Riviermonden ten tijde van de Romeinen. *Land en Water,* pp. 240-246; p. 241.
8. Rentenaar, R., 1977. De Nederlandse duinen in de middeleeuwse bronnen tot omstreeks 1300. *Geografisch Tijdschrift,* nr. 11, pp. 361-376; p. 363.
9. Bennema, J. en K. van der Meer, 1949. De diepere ondergrond van West-Nederland. *Boor en Spade* 3, pp. 137-152; p. 137.
10. Jelgersma, S., 1961. *Holocene sea-level changes in the Netherlands.* Leiden.
11. Borger, G.J., 1976. Ontwatering en grondgebruik in de middeleeuwse veenontginningen in Nederland. *Geografisch Tijdschrift,* nr. 10, pp. 343-353; p. 345.
12. Vink, T., 1954. *De Rivierstreek.* Baarn. Inleiding.
13. Borger, 1976, p. 343.
14. *Bodemkaart van Nederland,* blad 6: Zuid-Holland en Utrecht. Wageningen 1960. In *Atlas van Nederland,* 1963-.... 's-Gravenhage, blad IV-6. Mesotroof veen houdt het midden tussen relatief voedselarm (oligotroof) en relatief voedselrijk (eutroof) veen.
15. Borger, 1977, p. 345.
16. Edelman, T., 1958. Oude ontginningen van de veengebieden in de Nederlandse kuststrook. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie.* 's-Gravenhage; p. 245.
17. Edelman, 1958, p. 246 en Borger, 1975, Hoofdstuk IV.
18. Vries, J. de, 1923. *De Wikingen in de lage landen bij de zee.* Haarlem; pp. 294 e.v.
19. Woerden is al een vanouds bewoonde plaats. De laatste jaren zijn er veel Romeinse voorwerpen teruggevonden. Of de plaats na de Romeinse tijd een zekere continuïteit in bewoning heeft gekend, weet ik niet. In de in de tekst al genoemde Vita Gregorii van Liudger (790) weten we dat Bonifatius ten zuiden van de Almere en wel het eerst in Woerden predikte. In de bronnen heet Woerden ca. 930 Uurdin. Na de invallen van de Noormannen gaat bisschop Balderik weer in Utrecht wonen. Het bezit van de kerk wordt nu geïnventariseerd en volgens deze goederenlijst, die van 918-948 is samengesteld bestaat Woerden geheel uit bisschopsgoed: „In Uurdin totum Sancti Martini" (In Woerden is alles van Sint Maarten).
20. Linden, H. van der, 1971. De Zwammerdam. *Met eerbiedige werking.* Opstellen aangeboden aan Prof. Mr. L.J. Hijmans van den Bergh. Deventer, pp. 119-131; p. 6 en Linden, H. van der, 1956. *De Cope* Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging van de Hollands-Utrechtse laagvlakte. Assen; p. 93.
21. Borger, 1976, p. 346 en Van der Linden, 1956, pp. 363-364. Ministerialen zijn niet altijd ridders, het omgekeerde geldt evenmin. Bekend is dat er in 1108 sprake is van een zekere Giselbrecht de Werdere. Men neemt aan, dat hij in deze streek een rol heeft gespeeld bij de ontginningen en wellicht tussenpersoon is geweest van de bisschop en de ontginners.
22. Linden, van der, 1956, pp. 160 e.v. Uit 12e eeuwse bisschoppelijke oorkonden weten we dat ministerialen veelvuldig als getuigen voorkomen. In de oorkonde betreffende Zwammerdam van 1165 wordt een Herman van Woerden vermeld als getuige, samen met zijn broer Godescaldus. Genoemde Giselbrecht de Werdere is getuige van de bisschop in de Betuwe. Misschien dat een dezer figuren iets te maken kan hebben met een fortificatie te Waarder, weliswaar van voor 1200. Deze kan gelegen hebben ten westen van de hoeve Voordorp, net buiten de oude dorpskern. Het betreft hier een dubbele ring van sloten, die m.i. te regelmatig van vorm zijn om geheel en al als natuurlijk water gekenschetst te worden (zie luchtfoto). Boringen verricht door de archeologische werkgroep van onze vereniging hebben niets opgeleverd, maar dat behoeft voor zo'n vroege, wellicht houten versterking, nog niet iets te betekenen.
23. Linden, van der, 1971, pp. 119-121.
24. Edelman, 1974, pp. 62-69.
25. Vink, 1954, p. 279.
26. De naam Waarder is etymologisch verwant met waard/weerd en betekent zoveel als oever, land aan het water, eiland. Aangezien Waarder aan een natuurlijke afwatering ligt, zou dit gegeven als zodanig te interpreteren zijn. De restanten van oude rivierloopjes kunnen een eiland of schiereilandje hebben gevormd. De naam „woerd" betekent hof, erf, verhoogde woonplaats en heeft niets met waard te maken.

27. Henderikx, P.A. e.a., 1977. *Ontginningen en publieke organisatie in het gebied aan weerszijden van de Oude Rijn tussen Utrecht en Zwammerdam.* Amsterdam; p. 98. Ook Kok, H.J., 1958. *Proeve van een onderzoek van de patrocinia in het middeleeuwse bisdom Utrecht.* Assen; pp. 136-148.
28. Henderikx, 1977, p. 35 en pp. 99-110.
29. In streekdorpen als Waarder en Lange Ruige Weide komen we nogal eens het woord „dijk" tegen. In het Westeinde van Waarder bijvoorbeeld Voordijk, Groendijck en Swartendijk (nu Westeinde). „Dijk" betekent hier dan „weg" en wel speciaal dorpsweg langs een wetering. Zij hebben dus niet, zoals polderdijken langs het buiten- of boezemwater een waterkerende functie.
30. *Rechtsbronnen der vier hoofdwaterschappen van het vasteland van Zuid-Holland.* Utrecht, 1951; p. 671. Vóór de grote doorbraak van de Zuiderzee, door Gottschalk gerelateerd aan de Allerheiligenvloed van 1164, was het IJ nog binnenwater.
31. Fockema Andreae, S.J., 1950. *Studiën over waterschapsgeschiedenis IV, Het Nedersticht.* Leiden; pp. 20-43.
32. Gottschalk, M.K.E., 1971-1977. *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland.* Assen; p. 227.
33. Fockema Andreae, 1950, p. 19.
34. Fockema Andreae, 1950, bijlagen 1, 2 en 3.
35. Teixeira de Mattos, L.F., 1908. *De waterkeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland I en II,* 's-Gravenhage: pp. 782-783.
36. Blok, D.P., 1977. Toponymische verkenningen in het Land van Woerden. *Geografisch Tijdschrift,* nr. 11, pp. 399-406 en mededelingen van drs. F.D. Zeiler.
37. Borger, 1976, p. 351.
38. Rechtsbronnen, 1951, p. 511.
39. Van der Linden wijst er in zijn boek „De Cope" op, dat uit rekeningen van de Hollandse grafelijkheid blijkt, dat alle Rijnlandse dorpen naast smaltienden ook korentienden hebben opgebracht. Uit de „Verclaringhe van alle des Graven renten in Noorthollant, Woerden en Oudewater" van het jaar 1334 blijkt voorts, dat deze tienden in hoofdzaak van rogge-en gerstoogsten werden betaald en de ruggegraat vormden van het toenmalige grafelijke budget. Slicher van Bath, B. *Agrarische geschiedenis van West-Europa.* Utrecht, 1962; p. 52.
40. *Zuidhollands Molenboek,* Alphen aan den Rijn 1965; p. 46.
41. Rechtsbronnen, 1951, p. 512.
42. Voor beschrijvingen van het Oude en Nieuwe Groot-Waterschap kan men terecht bij Teixeira de Mattos, 1908. *De waterkeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland I en II.*
43. Bij de wet van 27 april 1820, Staatsblad 13, werd de grens in ons gebied vastgesteld. Lange Ruige Weide, Papekop e.a., voordien behorende tot het Sticht kwamen toen aan Zuid-Holland.
44. Oud Archief Rijnland, nr. 9364.
45. Oud Archief Rijnland, nr. 9380.
46. Fockema Andreae, 1964. Grondeigenaars en grondgebruikers in een hoekje van Holland. *Ceres en Clio*, pp. 55-57, Wageningen.
47. De herinnering aan deze uitgiften, „copen" genoemd, een door Van der Linden geïntroduceerd, gereconstrueerd begrip voor een juridisch fenomeen is geen woord uit de tijd zelf, Van der Linden, 1972, pp. 6-7.
48. Edelman, 1974, p. 41.
49. Rechtsbronnen, 1951, p. 566.
50. Fockema Andreae, S.J. en B. van 't Hoff, 1947. *Geschiedenis der kartografie van Nederland.* 's-Gravenhage; pp. 19-23.
51. Koeman, C., 1975. Algemene inleiding over de historische kartografie meer in het bijzonder: Holland voor 1600. *Holland,* jaargang 1975, pp. 218-237; pp. 228-233.
52. De orde van Johanniters was georganiseerd in 8 provincies. Iedere provincie was onderverdeeld in groot-prioraten en balijen, daaronder resorteerden weer de commanderijen. Onder de Balije van Utrecht vielen de commanderijen van o.m. Harmelen, Montfoort, Oudewater en Waarder.
53. Brulez, W., 1970. De economische kaart van de Nederlanden in de 16e eeuw volgens Guicciardini. *Tijdschrift voor geschiedenis,* pp. 352-357. De hennepteelt vond meestal plaats op „werven" die wat hoger lagen, dus meestal tegen de bebouwing en/of dijk aan. Het waren perceeltjes van niet meer dan een paar hont.
54. Van der Linden, 1956, p. 299.
55. Oud Archief Rijnland, nr. 9356. Maten bij het morgenboek: 1 morgen is ca. 0,85 ha; 1 morgen is 6 hont; 1 hont is 100 vierkante roeden.
56. De morgenboeken werden om de vier jaar bijgewerkt, telkens in een schrikkeljaar. Het laatste morgenboek van Waarder dateert uit 1835. Het kadaster sluit hier dus op aan.
57. Dit is een aardig gegeven, maar de opmeting kan ook geschied zijn vanuit Driebruggen of Korte Waarder.

BIJLAGE

Morgenboek van het Westeinde van Waarder 1604 [55]

Aanhef pagina 1:

„Copie uuuyt het regyster van de metinge der landen over die polder van 't Westeynde gedaen in den jare sestienhondert vijff bij Sijmon Aerentsz. van Bruijningen, geswoorren lantmeetter van van Rijnlant, gedaen ende die selfde inhouden bij mijn onderscreeven secretaris tot Waerder die selfde gecopieert uuuyt die copie die onder mijn is rustende van de inhouden vandien ende voort van de veranderinge van de namen die bruyckers lant sijn bevonden vermogens het margenboeck vandien ende het regyster is vermeldende, van den jare sestienhondert vur wesende een scrickeljaer sulcx hier naer volcht 1604" [56].

Lijst van eigenaren en gebruikers zoals die in het morgenboek voorkomen.

„Beginnende aen de Wierricken" [57].

		eigenaar:	gebruiker:	morgen	hont	roede
fol. 1	1	Willem Diertensz.	de eigenaar	11	0	27
	2	Ghijsbert Jacobsz.	de eigenaar	10	2	0
	3	Phillips Pietersz.	de eigenaar	7	1	30
	4	Louweris Gerritsz. later Jan Pietersz.	de eigenaar later Cornelis Jacobsz.	5	3	69
	5/6	Pieter Aertsz.	later Cornelis Pietersz.	12	0	30
	7	Gerrit Aertsz.	de eigenaar	6	0	10
	8	Pieter Aertsz.	de eigenaar	6	4	0
	9	Daem Jansz.	de eigenaar	12	3	55
fol. 2.	10	Job Dirck	Willem Jansz.	15	5	85
	11	Willem Jansz.	de eigenaar	5	1	95
	12	Die Belijer	Pieter Aelbertsz., later Diert Willemsz. en Geerlof Panckerisz.	10	4	8
	13	Die Belijer	Pieter Aelbertsz., later Diert Willemsz. en Geerlof Panckerisz.	10	5	70
	14	Pieter Jacobsz.	de eigenaar	10	4	75
	15	Pieter Aertsz.	de eigenaar	12	2	9
	16	Die Belijer	Pieter Jansz. Cop later Willem Diertensz.	11	2	0
fol. 3	17	Die commanduer	Gerrit Aertsz.	12	2	9
	18	Die commanduer	Jan Dircksz. later de commanduer zelf	17	1	53
	19/20	Die Balier	Cornelis Woutersz.	4	0	11
	21	Die kannipwerven om die kerck		1	2	0
	22	Pieter Aelbertsz.	de eigenaar later Diert Willemsz. en Geerlof Panckerisz.	5	1	11
	23	Die Belijer	Pieter Aelbertsz. later Diert Willemsz. en Geerloff Panckerisz.	2	1	28
fol. 4	24	Gerrit Aertsz.	de eigenaar	2	1	58
	25	Pieter Aelbertsz. later Daem Jansz. en Diert Willemsz., elcx halff ende halff	de eigenaar de eigenaar	4	2	22
	26	Willem Jacobsz. later Pieter Jacobsz.	de eigenaar de eigenaar	6	3	78
	27	Die Belijer	Antonis Willemsz.	6	0	4
	28	Die Belijer	Heynderick Heyndericxz.	9	4	68

	29	Die Belijer	Jan Jansz.	5	4	40
fol. 5	(30	zie 94)				
	31	Die Graeffelijcheyt	Panckeris met Geertgen Willems later Panckeris voors. en Cornelis Woutersz.	4	4	20
	32	Die Graeffelijckheyt	Willem Jansz.	4	1	0
	33	Die Graeffelijckheyt	Daem Jansz., later Pieter Louwerisz.	8	1	0
	34	Die Graeffelijckheyt	Cornelis Nannensz.	6	0	0
	35	Die gemeente	„wert jaerlijcx verhuert"	10	5	42
	36	Pieter Pietersz.	de eigenaar	4	3	40?
fol. 6	37	Die gemeente	„wert jaerlijcx verhuert"	4	3	35
	38	Sijmon Willemsz.	de eigenaar	3	3	0
	39	Lodewijck Cornelisz.	Pieter Panckerisz.	12	1	50
	40	Cornelis Maertensz. „met die belijer tsamen met die kennip werff"	later Gerrit Pietersz. en Pieter Pancken	27	2	0
	41	Die Belijer	Hagen Claesz.	11	3	30
	42	Hans van der Horn	Pieter Pietersz. later Hans van der Horn voors.	8	2	12
fol. 7	43	Geertgen Willem Gijssen	de eigenaar	1	5	33
	44	Vranck Jacobsz.	de eigenaar	12?	0	0
	45	Jan Joostensz.	de eigenaar	10	1	0
	46	Jan Jacobsz.	de eigenaar, later Cornelis Jaspersz.	5	1	65
	47	Willem Gerritsz. later Cornelis Willemsz.	Dirck Pietersz. de eigenaar	5	0	0
	48	Die Belijer „met die kennipwerff"	Cornelis Maertensz. later Gerrit Pietersz.	0	4	0
fol. 8	49	Pieter Pancken „kennip werffven"	de eigenaar	0	4	0
	50	Panckeris Pietersz.	de eigenaar	1	0	8
	51	Die Graeffelijcheyt	Geertgen Willems later Cornelis Woutersz.	2	0	10
	52	Dirck Pietersz.	de eigenaar	2	1	50
	53	Aelbert Gerritsz. later Dirck Pietersz. en Claes Jansz.	de eigenaar de eigenaar	2	0	60
	54	Die Graeffelijckheyt	Tonis Claesz.	2	4	0
fol. 9	55	Cornelis Nannensz.	de eigenaar	3	2	13
	56	Die Belijer	Pieter Pietersz.	3	0	0
	57	Pieter Pietersz.	de eigenaar	2	2	46
	58	Die graeffelijcheyt	Jan Payensz., later Jan Pietersz.	3	3	0
	59	Dreutelinge	Volck Ghijssen, later Claes Ellertsz.	2	0	47
	60	't capittel ten Hoogenlande	Dirck Pietersz.	2	0	45
fol. 10	61	Heijnderick Heijndericxs	de eigenaar	2	3	60
	62	Barthout Gerritsz. tot Rotterdam later Claes Aertsz.	Wier Willemsz.	3	3	46
	63	Reyn Claes dochter	de eigenaar	2	3	0
	64	Ghijsbert Claesz.	de eigenaar, later Panckeris Pietersz.	3	1	35
	65	Jongen Hagen „sijn uuyterdijck"	de eigenaar	1	1	50
	66	Panckeris Pietersz.	de eigenaar	10	3	70
fol. 11	67	Barthoudt Gerritsz. tot Rotterdam later Claes Aertsz.	Wier Willemsz.	12	2	36

	68	Sijmon Willemsz. met Heijnderick Heijndericx t'samen	de eigenaar	10	3	0
	69	't capittel ten Hoogelande tot Leyden	Dirck Pietersz.	7	3	0
	70	Dreuteling	Volck Ghijssen, later Claes Ellertsz.	7	5	90
	71	Die Graeffelijcheyt later Jan Pietersz.	Jan Peyensz. de eigenaar	13	3	38
	72	Pieter Pietersz.	de eigenaar	4	2	50
fol. 12	73	De Belijer	Pieter Pietersz.	7	4	50
	74	Lambert Ghijssen	de eigenaar, later Huijch Cornelisz.	8	2	54
	75	Kassiopijn	Antonis Claesz.	7	0	25
	76	Aelbert Gerritsz. later Claes Jansz. en Dirck Pietersz.	de eigenaar de eigenaar	11	4	82
	77/78	Dirck Pietersz.	de eigenaar	17	0	0
fol. 13	79	De Belijer	Sijmon Willemsz.	12	2	59
	80	De vrou van Warmondt	Lambert Ghijssensz. later Huijch Cornelisz.	11	4	6
	81	Jan Boot	Zees Cornelisz.	16	3	0
	82	Heijnderick Bock	Heijnderick Jorensz. en Dirck Thonesz.	26	3	0
	83	Vranck Jacobsz.	de eigenaar	11	3	0
fol. 14	84	Vranck Jacobsz.	de eigenaar	11	3	0
	85	Cornelis Claesz. in 't Hol	de eigenaar, later Jan Korssensz.	26	3	54
	86	Jan Joostensz.	de eigenaar	8	2	3
	87	Jan Claesz.	de eigenaar	8	0	5
	88	De Belijer	Jan Claesz.	9	5	58
fol. 15	89	De Belijer	Aert Pietersz., later Dirck Pietersz.	10	2	5
	90	Hagen Claesz. later „het onmondige weeskynt van Jacob Willemsz. genaemt Willempjen Jacobs-dochter"	de eigenaar de eigenaar	4	2	58
	91	Aert Pietersz. later Cornelis Sijmonsz.	de eigenaar de eigenaar	4	2	56
	92	Cors Dircksz. later Cornelis Willemsz., backer, Leendert Huybertsz., moelenaer, elcx half ende half	de eigenaar de eigenaar	9	3	12
	93	Willem Pouwelsz. tot Amsterdam	Leendert Heijndericxz.	19	0	36
fol. 16	94	Dirck Roeloffsz.	de eigenaar	15	0	2
		de kaden samen		6	5	69

„Somma van alle die mergentalen van Waerder voors. zeeven hondert dartich mergen 33 roeden".

Poorterboek van Oudewater (6)*

door G.J.A. Beerthuizen-van Kooten en L.Cl.M. Peters

1666

28 oktober
- Hendrick Harbertsz. Groenewout, geboortich in het Gesticht van Utrecht in Venendael, anders genaemt de Reense Veenen
- Nijs Goverse Verpompen, servetwercker, gebooren tot Woerden
- Mathijs Ariensz. van der Feel, geboortich tot Gouda, die een borgersdochter getrouwt heeft
- Gerrit Gerritsz. van Ingen, herbergier, geboren tot Valborgh in Gelderlandt, getrouwt met de wedue van Dirck Wenselij
- Leendert Harckxen, schipper, geboortich tot Zirckzee, getrouwt met Lijsbeth Jacobsen Vergouw, die een borgersdochter
- Jan Jansz. Niesebet, gebooren tot Amstelredam, sijnde een leydecker van sijn handtwerck, getrouwt met een borgersdochter
- Jan Jansz. Groenevelt, bleycker, tot Woerden gebooren, die een borgersdochter getrouwt heeft.

1668

24 oktober
- Pieter van der Croef, geboortich in Linschoten, getrouwt met de wedue van Elias van Eijck
- Claes Claesz. van Vollenhoven, cleermaker, gebooren tot Vollenhoven, die een borgersdochter getrouwt heeft
- Willem Jansz. van Gelder, timmerman, gebooren tot Nimwegen
- Jacobus Aertsz. van Cotesteijn, verwer, gebooren tot Utrecht, die een borgersdochter getrouwt heeft
- Cornelis Jansz. van Geijn, hoefsmidt, gebooren tot Haestrecht
- Pieter Ariensz. Verbruggen, geboortich tot Schoonhoven
- Johannes Coster, sijdelintwercker, geboortich tot Woerden
- Thonis Cornelisz. Swanenburgh, schoenmaker, gebooren tot Swammerdam
- Wouter van Lelien, backer, gebooren tot Bodegraven

26 oktober
- Jan Willemsz. Vermij, scheepmaker, geboortich tot Bodegraven
- Cornelis Gerritsz. Breda, schipper, gebooren tot Arlanderveen
- Lowijs Valeth, herbergier, gebooren tot Iselsteyn
- Hendrick van Roon, wijncooper, gebooren tot Gouda
- Adriaen van Laren, apotekaris, gebooren tot Schenckenschans

1669

5 december
- Fedde Poppes, gebooren tot Langhweer in Vrieslandt, schipper

1670

14 februari
- Dirck Saertsz., geboortich aen de Vlist, lest gewoont hebbende in Rosendael
- Jan Willemsz. van Vliet, geboortich in het Landt van Vliet
- Jan Pietersz. Beijert, herbergier, geboortich tot Amstelredam
- Dirck Jansz. Backer, bleycker, geboortich tot Haestrecht
- Anthonij Kerckraeij, hoedemaker, geboortich tot Eynthoven in de Mayerije van s' Hartogenbosch
- Mr. Cornelis Herlingh, chirurgijn, geboortich in 's-Gravenhage, lest gewoont tot Nieuwerkerck

* De eerdere delen van dit poorterboek (archief Oudewater inv.nr.96), vanaf 16 februari 1607, werden gepubliceerd in Heemtijdinghen, 18e jaargang no. 4 - november 1982 en in de daarop volgende nummers.

— Johannes Gerritsz. Westreenen, chirurgijn, geboortich tot Amstelredam
— Isack Capoen, schipper, gebooren tot Amstelredam, die een burgersdochter getrouwt heeft
— Mr. Jacobus d' Goijer, geboortich tot Amstelredam, een borgersdochter getrouwt
— Jan Jansz., (in de wandelinge genaemt Trijntjens), gebooren aen den Rijn onder Woerden

19 juli
— Georgius Heshuijsius, gebooren tot Rencum in Gelderlandt, sijnde een wijncooper
— Jan Doncker, stoeldreyer, gebooren tot Bommel in Gelderlandt
— Cornelis Thijsz. Versluijs, gebooren in Snelrewaerde, laest gewoont hebbende in Rosendael, sijnde een bouman
— Bastiaen Thonisz. van 't Feer, gebooren op 't Feer bij Oudewater, schipper
— Evert Eerhof, gebooren tot Gouda, sich generende in de brouwerije
— Gijsbert Gerritsz. Schouten, gebooren in Willeschup, bouman
— Cornelis Jansz. Langerack, molenaer, gebooren in Langerack

1671

30 september
— Aert Gijsen, geboortich in Diemerbroeck
— Paulus Brochebourde, chirurgijn, geboortich in Zedan onder het Graefschap van Bailjon
— Gijsbert Jansz. van Bijlevelt, schoenmaker, geboortich tot Montfoort
— Willem Leendertsz. Schoenmaker, gebooren in Honcop

16 oktober
— Joost Gerritsz. van der Linden, metselaer, die een borgersdochter heeft getrouwt, geboortich in de Lind tegenover Puttershoeck
— Arien Thijsz. Rolloijs, geboortich van Bercou, sijnde een wollecammer van sijn handwerck
— Jan Jansz. Houmes, geboortich in Rosendael, die een borgersdochter getrouwt heeft, varende van Oudewater met de marcktschuyt op Utrecht
— Jacob Pietersz. Ooms, grutter, geboortich in Langeraeck, jonghman

1672

30 juli
— Gerrit Jansz. van Bergen, een burgers getrout, geboortich aen de nieuwe brugge

1674

15 juni
— Andries Jacobs van Summeren, geboortigh van Summeren in de meyerije van den Bosch

12 oktober
— Gerard Kerseboom, secretaris deser steede, gebooren ter Zwoll in Overijssel
— Johan Maes, procureur, gebooren tot Maerkerck in den Lande van Vyanen
— Hendrick Arijsen Benschop, geboortich uyt Hekendorp, sijnde een timmerman
— Dirck Pieters van Wijngaerden, gebooren tot Woerden, sijnde een scheepstimmerman
— Jan van Beeck, gebooren te Baerdwijck, getrouwt met de dochter van Jan Pieters Koppert, die een burgersdochter is
— Huijgh de Goijert, gebooren tot Amsterdam, sijnde een chirurgijn
— Pieter van Geel, geboortich van Ronse bij Oudenaerde in Vlaenderen, een servetwercker sijnde
— Servaes Maertensen, geboortich uyt den Briell, sijnde mercktschipper van dese stadt op Rotterdam
— Jaques Beaureguard, geboren te Tours in Tourraine in Vranckrijck, sijnde een chirurgijn, getrouwt met Lijsbet Corssen Honcop, een borgersdochter
— Franck Cornelissen van Velthuisen, gebortich te Montfoort, sijnde een kleermaker
— Jan Pietersen de Groot, gebooren te Schiedam, sijnde een slootemaker
— Jan Jansen t' Haeft, gebooren te St. Martendijck in t' landt van ter Tholen, een thuynman ende werckbaes
— Pieter van Steijn, gebooren te Haestrecht, sijnde een scheepstimmerman
— Koert Hendrickx, bebooren te Beekom in Westphalen, sijnde een brouwersknecht, getrouwt met de dochter van Cornelis Jansen Klapman, borger alhier

— Jan Francken te Steijn bij Maestrich(t), doende boerenwerck, getrouwt met een dochter van Cornelis den Heijer, borger deser steede
— Adam Roelofs Verhorst, gebooren te Montfoort, sijnde een messemaker

15 oktober
— Jan Swieren van der Horst, gebooren te Breuckelen, sijnde een backer
— Bartholomeus Gorcum, gebooren tot Woerden, getrouwt met de dochter van Dirck Hermsen Snoeck, die een borger is
— Jan Koot, gebooren te Jaersvelt, doende boerenwerck en herbergier
— Jan Maertens, gebooren te Herwijnen, sijnde een raedemaker
— Jan Jansen Neeleman, gebooren aen de Vlist, sijnde getrouwt met de dochter van Jan Fransen Boom, een borger, doende winckelneringe
— Gerrit Klaesen, gebooren in de Linschoten, getrouwt met de dochter van Andries Schuijr, die een borger is

16 oktober
— Jurriaen Vermeulen, gebooren te Breukelen in 't Sticht van Utrecht, sijnde een chirurgijn

1675

17 september
— Mr. Philips van der Hoeven, geboren van Leyden, chirurgijn
— Cornelis Ariens Haselaer, geboortich buyten Woerden, sijnde een molenaer ofte grutter
— Lambert Claessen, geboortich van Rotterdam, schipper op Amsterdam van dese stede varende
— Jan Stevens van Becum, brouwersknecht, getrout met een burgersdochter, te weten de dochter van Cornelis Huijgen
— Aert Pieters Wiltschut, gebooren aen de Goverwellesluis, sijnde schout van 't Lant van Vliet

20 september
— Carel van Wijngaerden, geboortich van IJsulsteyn, schoenmaker, getrouwt met de dochter van Albert Cornelis Poth, borger alhier
— Crijn Jans van Leeuwen, molenaer, geboren te Nieuwerkerck
— Pieter Noppe, geboren te Haerlem, 't coopmanschap doende, getrouwt met de wed. van saliger Cornelis Jansen Kramer
— Catharina van Dulquen, weduwe van Jan Willemsen Dus, van Amsterdam, doende linnewinckel neringe
— Ariaentie Rietvelt, wed. van Cornelis Hoflant, van Bleyswijck, doende winckelneringe
— Laurens Maertens Jongeneel, geboortich van Sevenhuysen, sijnde een schoenmaker

1676

10 mei
— Mathijs Noteboom, geboren tot Bergen op den Zoom, sijnde een kleermaker, getrouwt met de dochter van Jacob Jansen van der Hee, die een borger binnen dese stede is geweest

5 september
— Jan Bruijnen van Lingen, kleermaker, getrout met Annetie Jacobs, dochter van Jacob Jans, in sijn leven borger alhier

1677

23 oktober
— Jan Danielsen, fijnspinder, geboren binnen Gouda
— Ary Jansen Kort, bouwwerck doende, geboren aan de Vlist
— Cornelis Cornelis Baen, bouwerije doende, van Boenrepas

29 oktober
— Corstiaan van Lockhorst, backer, gebooren tot Bodegraeven

19 november
— Jacob Arijsen van Couwkerck, doende tappersneringe
— Steven van Zelem, tinnegieter, geboren te Anholt

3 december
— Cornelis Dircksen van Steenbergen, besemmaker, geboren tot Gouda

(wordt vervolgd)